

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH

PEDAGOGICKÁ FAKULTA

Katedra českého jazyka a literatury

**JAZYKOVÁ ANALÝZA BAROKNÍHO NÁBOŽENSKÉHO
TEXTU**

Diplomová práce

Autorka práce: Hana Němcová, ČJ-NJ/SŠ

Vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Janečková, Csc.

České Budějovice 2012

Prohlašuji, že jsem svoji diplomovou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to - v nezkrácené podobě – v úpravě vznikl vypuštěním vyznačených částí archivovaných Pedagogickou fakultou – elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

.....

V Českých Budějovicích 20. 4. 2012

Ráda bych poděkovala paní doc. PhDr. Marii Janečkové, Csc., za odborné vedení, cenné připomínky a pomoc při práci.

JAZYKOVÁ ANALÝZA BAROKNÍHO NÁBOŽENSKÉHO TEXTU

Anotace

Tématem diplomové práce je analýza jazyka náboženského textu – Klugarova *Katechismu* – z poloviny 18. století (1746). Práce podává charakteristiku hláskoslovné roviny jazyka v díle. Nejprve informujeme obecněji o baroku, o životě autora a jeho díle a poté se zabýváme stavem českého jazyka v období mezi humanismem a barokem a pokračujeme popisem nejdůležitějších gramatik a výčtem nespisovných fonologických jevů. Dále věnujeme pozornost dvěma částem (dialogické a monologické), kde provádíme výzkum v oblasti hláskosloví. Pracovali jsme s kopií tisku, která je uložena v Městském muzeu v Jaroměři pod sg. Ač 6.

Cílem analýzy je zjistit stav českého jazyka a posoudit míru pronikání mluveného jazyka do náboženské literatury nižšího stylu 18. století na základě excerpovaných a poté graficky upravených údajů.

LANGUAGE ANALYSIS OF BAROQUE RELIGIOUS LITERATURE

Summary

The thema of the diploma work is the language analysis of baroque religious text of V. V. J. Klugar – Catechism (1746). The diplome oves the characteristic of the phonological side of its language. First we informe generally about the baroque, about the life and work Klugar. Then we compare the Czech language in the epoch of humanism and baroque and we describe the important grammar and too the ungrammatical phonological

terms. Next we analyze the separate texts (dialogical and monological) where we study language in phonetics. We works with copy of the origin deposit in the archiv in the museum in the Jaroměř, sg. Ač 6.

The aim of the analysis is to state the level of Czech language in the 18 century and the level of the religious texts on the base of discoveries and graphic data.

OBSAH

ÚVOD.....	8
1. POJEM BAROKO.....	11
1.1 Původ názvu.....	11
1.2 Vznik, rozšíření a definování baroka.....	12
2. ČESKÉ BAROKO.....	14
2.1 Domácí barokní literatura.....	16
3. AUTOR A DÍLO.....	20
3.1 Tisk a písmo.....	21
3.2 Bratrský pravopis.....	22
4. ČJ V OBDOBÍ MEZI HUMANISMEM A BAROKEM.....	23
4.1 Psaní souhláskových hlásek.....	27
4.2 Psaní samohláskových hlásek.....	30
4.3 Hranice slov.....	31
5. PRONIKÁNÍ NESPISOVNÝCH FONOL. JEVŮ.....	32
5.1 Počáteční o- a protetické v-.....	32
5.2 Diftongizace ú>ou na začátku slova.....	34
5.3 Diftongizace ý>ej.....	35
5.4 Starší é proti novějšímu í.....	37
6. HLÁSKOSLOVÍ V DIALOGICKÉ ČÁSTI.....	39
6.1 Protetické v-.....	39
6.2 Diftongizace ú>ou na začátku slova.....	42
6.2.1 Na začátku slova.....	43
6.3 Diftongizace ý>ej.....	45
6.3.1 Základ slov.....	46
6.3.2 V předponě vý-.....	46
6.3.3 V zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen.....	47
6.4 Úženi é>í.....	49
6.4.1 Úženi v základu slov domácích.....	49
6.4.2 Úženi ve slovech přejatých.....	50
6.4.3 Úženi v zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen a číslovek.....	50

7. HLÁSKOSLOVÍ V MONOLOGICKÉ ČÁSTI.....	54
7.1 Protetické v-.....	54
7.2 Diftongizace <i>ú>ou</i> na začátku slova.....	57
7.3 Diftongizace <i>ý>ej</i>	59
7.3.1 Základ slov.....	60
7.3.2 V předponě <i>vý-</i>	61
7.3.3 V zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen.....	61
7.4 Úženi <i>é>í</i>	63
7.4.1 Úženi v základu slov domácích.....	64
7.4.2 Úženi ve slovech přejatých.....	64
7.4.3 Úženi v zakončeních adjektiv a v adjektivních tvarů zájmen a číslovek.....	65
8. SROVNÁNÍ ČÁSTÍ.....	68
9. VLIV NÁŘEČÍ.....	70
9.1 Severovýchodočeská podskupina.....	70
10. OZNAČOVÁNÍ KVANTITY.....	73
10.1 Označování kvantity <i>i-í, y-ý</i>	73
10.2 Označování dlouhého <i>ú</i> a diftongu <i>ou</i>	74
10.3 Označování kvantity <i>e-é, a-á</i>	74
10.4 Označování kvantity <i>o-ó</i>	75
10.5 Označování kvantity v katechismu Václava Klugara.....	76
10.5.1 Slova s neoznačenou kvantitou.....	78
10.5.2 Slova s nadbytečnou kvantitou.....	78
10.5.3 Různé značení kvantity u stejných slov.....	79
11. ZÁVĚR KVANTITY VOKÁLŮ.....	81
12. ZÁVĚR HLÁSKOSLOVÍ.....	85
13. PRAMENY A LITERATURA.....	89
14. PŘÍLOHY.....	93

ÚVOD

Tématem diplomové práce je jazyková analýza v díle českoskalického faráře Václava Vojtěcha Jana Klugara *Katechyzmus, neb Naučení římskokatolické užitečné a prostým k pochopení mocné, skrze otázky představené k pohlazení nepravosti kacířské, s Písmem svatým, s příklady s učením ss. Otcův a Učitelův potvrzené a skrze controversialní discurs vysvětlené*.

Předmětem zkoumání bylo 100–150 stránek textu z tohoto náboženského textu, který byl dokončen 1746. Dílo je rozděleno do dvou částí. První je část dialogická, realizována formou otázek a odpovědí. Druhá je část monologická, neboli příkladová, která obsahuje exempla. Tato druhá část je nápadná svou grafickou podobou, neboť je tištěna menším typem písma.

Práci dělíme na část teoretickou a část praktickou, výzkumnou. V části teoretické vysvětlujeme pojem baroka, barokní dobu a literaturu u nás, jmenujeme dobové gramatiky, přinášíme přehled o tom, jaký byl stav českého jazyka v době vzniku katechismu. V této části se opíráme o Cuřínův *Vývoj spisovné češtiny* (1985), o práci Josefa Vašici *České literární baroko* (1995), Poráka *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1979), Janečkové *K jazyku českého baroka* (2009), Hrabáka *Starší česká literatura* (1979), Komárka *Historická mluvnice česká* (1958). Využili jsme i obecnější charakteristiku doby z knihy *Barokní člověk a jeho svět* (2004) od Rosaria Villarriho. Zpracováváme též poznatky o transkripci textů z Vintrových *Zásad transkripce českých textů z barokní doby* (1998).

Část praktická je rozdělena do pěti kapitol a ve dvou následujících závěrečných kapitolách shrneme poznatky. V těchto kapitolách již provádíme vlastní rozbor textu. Excerpovali jsme všechny výrazy s větším

důrazem na jevy příznakové – nejdůležitější hláskoslovné změny. Všechny kapitoly začínají nejprve teoretickým pojednáním a poté hned následuje praktický rozbor. V praktickém rozboru uvádíme ke všem příznakovým jevům příklady, u kterých je pro lepší orientaci uvedeno číslo strany, odkud jev pochází. První dvě kapitoly, rozdělené na část dialogickou a monologickou, pojednávají o hláskoslovné rovině katechismu, kde jsme se zaměřili na tyto příznakové jevy: protetické *v-*, diftongizaci *ú* v *ou*, diftongizaci *ý* v *ej*, úžení *é* v *í*. Poté provedeme srovnání obou částí z hlediska míry pronikání těchto jevů do tisku katechismu. Po zhodnocení se věnujeme kvantitě vokálů a vlivu nářečí. Následuje pak závěrečné shrnutí poznatků o kvantitě a stavu hláskosloví v díle.

K vypracování diplomové práce jsme použili čtyři odborné metody. Pro první kroky práce bylo potřeba *transkribovat* originální text katechismu do nové podoby českého jazyka, k čemuž jsme využívali zásady transkripce od Josefa Vintra. Následující metodou byla *excerpce*, při níž jsme z textu vypisovali již zmíněné příznakové jevy. Třetí metodou bylo *statistické měření*, kdy jsme zjištěné výsledky jednotlivých příznakových hláskoslovných jevů zpracovali statisticky v tabulkách. Jako poslední jsme použili metodu *komparace*. Srovnávali jsme výrazy podle četnosti, v kolika případech se příznakový jev vyskytl či nevyskytl. Tyto výsledky jsme procentuálně vyjádřili *pomocí grafů*.

Cílem naší práce bylo posoudit míru pronikání mluveného jazyka do náboženské literatury nižšího stylu 18. století. Přemýšleli jsme nad tímto úkolem takto: na základě prostudované literatury o jazykové úrovni našich barokních autorů jsme předpokládali, že stav psaného českého jazyka tohoto autora-faráře nebude na příliš dobré úrovni jazykové správnosti. Výzkumem jsme ovšem zjistili, že jazyk v tomto náboženském díle z končící první poloviny 18. století nebyl zdaleka tak špatný a nesprávný, jak se lze dočíst v odborné literatuře (Cuřín, 1985, s. 65). Naopak jsme našim zkoumáním

zjistili, že v excerpované hláskoslovné rovině je stav českého jazyka velmi dobrý. Přirozeně pronikly do díla náboženského charakteru mluvenostní prvky (např. diftongizace *ý* v *ej* – typ *dobrý* – *dobrej*, úžení *é* v *í* – typ *mléko* - *mlíko*), ale v tisku jsou i jevy, které známe ze současné spisovné podoby jazyka: tvary slovesa *být* (*abychom*) a které v tisku jednoznačně převažují.

Celkově dodržuje autor tisku spisovnou normu, která má základ v humanistické češtině, a počet mluvenostních rysů z obou sledovaných částí nepřesahuje prvky, které jsou spisovné.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1. POJEM BAROKO

Baroko či **barok** je umělecko-kulturní směr, který vládl v Evropě mezi roky 1600 a 1750. Vznikl v Itálii a rozšířil se po celé Evropě a v jejích koloniích. Slovem *baroko* se pak označuje i toto období. Baroko bylo posledním jednotným uměleckým slohem, který se v Evropě prosadil (Čornej, 2002, s. 121)

1.1 Původ názvu

Nejpravděpodobnější výklad slova *baroko* je, že pochází z portugalského, výraz *perles baroques* se pro perly nepravidelného tvaru používal již počátkem 16. století. Ve středověké logice se tak označovalo vše nabubřelé, nesprávné a směšné. V 17. století je zaznamenáno užití termínu „barokní“ ve významu „tordovaný“ (kroucený). Podobně jako označení mnoha jiných slohů bylo však i baroko pojmenováno až zpětně a i v tomto případě mělo toto dodatečně používané označení pejorativní příděch. V druhé polovině 18. a v 19. století bylo pro baroko často používáno také hanlivého označení: „sloh copový“, případně „sloh parukový“ (Čornej, 2002, s. 122).

Zatímco pojem renesance definoval s trvale platným významem historik kultury, pojem baroka uvedl do moderního vědeckého myšlení historik výtvarného umění. Byl jím švýcarský učenec Heinrich Wölfflin; svými knihami *Renaissance und Barock* (Renesance a baroko, 1888) a *Kunstgeschichte Grundbegriffe* (Základní pojmy dějin umění, 1915) aplikoval též poprvé pojem baroka na literaturu konce 16. a následujícího 17. století. V první z těchto knih autor demonstroval rozdíl mezi renesancí a barokem – definovaný jako rozdíl mezi převahou jasného nazírání a

dominantní úlohou citovosti. V druhé práci vymezil rozdíl mezi renesančním a barokním stylem sérií protikladných znaků: lineárnost – malebnost, plošnost – hloubka, uzavřená forma – otevřená forma, rozmanitost detailů – jednotnost celku, absolutní jasnost předmětnosti – relativní jasnost předmětnosti. Baroko není podle Wölfflina ani úpadek renesance, ani její rozvinutí; je to samostatná umělecká epocha. Wölfflin měl nesmírný vliv na rozmach studia barokní literatury. I německý filozof Arthur Hübscher se zabýval barokem; ve svých pracích propracovával metodu poznání baroka: pojetí baroka jako projevu „antitetického životního pocitu“. Z Německa se zájem o literární baroko šířil do jiných evropských zemí (nejpozději, teprve od padesátých let, začali s pojmem baroka pracovat Francouzi – 1950). České literární baroko začalo být objevováno od třicátých let (Lehár, 1998, s. 125).

1.2 Vznik, rozšíření a definování baroka

Obdobné klíčové postavení, jaké měla pro renesanci literatura italská, má pro barokní literaturu Španělsko. I zde byly příčiny hospodářské. Již od poloviny 16. století narůstá ve španělské veleříši hospodářská krize a k ní se přidružovaly i politické neúspěchy (marný pokus o pokoření Anglie, osvobození části Nizozemska). V souvislosti s tím se snažila vládnoucí třída utužit přežilý feudalismus za vydatné pomoci církve – protireformace. Odrazem tohoto feudalizačního úsilí je barokní umění, o němž se ztrácí přesvědčení renesančního člověka v nekonečné možnosti lidstva, sílí fideismus, pověra a zdůrazňuje se proti racionalitě iracionální cit (Hrabák, 1979, s. 182).

V průběhu 17. a 18. století se baroko rozšířilo do celé Evropy. Proniklo do všech uměleckých a životních projevů (architektura, výtvarné umění, literatura, divadlo, hudba). Byl to poslední univerzální a jednotný umělecký styl celé Evropy. Většina tvůrčích podnětů vyšla z Itálie, následovalo Německo, Rakousko, Francie a Nizozemí. Příznačné je stírání

hranic mezi architekturou, plastikou a malbou s cílem vytvoření jednotného společného účinku. Německé dějiny umění zde velmi trefně hovoří o tzv. „Gesamtkunstwerku“, což lze česky přeložit jako „celostní umění“ (Čornej, 2002, s. 122).

Baroko jako umělecký styl bylo reakcí na nadvládu rozumu v renesančním umění, neboť všechny jeho složky byly zaměřeny, a to se značnou rafinovaností, k působení na cit vnímatele. Zároveň se však baroko „nevyjadřovalo naplno“ - příznačná je záliba ve fikci a nabízení různých možností výkladu zobrazovaného jevu. Tímto rysem předjímá baroko moderní umění (Hrabák, 1978, s. 122).

Existuje dlouhá řada obecných definic „podstaty baroka“: „antitetický životní pocit baroka“ (Hübscher), „přiblížení se Bohu skrze tento svět“ (Kalista), „krize pocitu životní jistoty“ (Černý). Tyto výroky jsou samy o sobě pravdivé, neboť postihují rysy, jimiž se evropské literatury 17. století skutečně vyznačují (Lehár, 1998, s. 126).

Baroko bývá definováno ještě navíc dvojím způsobem: buď v kategoriích stylu, nebo v kategoriích idejí. Pokusy definovat baroko čistě stylistickými kategoriemi (jako jsou oblíbené figury: paradox, hyperbola, antiteze) opakovaně neobstály před kritikou. A tak nejpłodnější metodou studia literárního baroka se stále víc jeví rozbor, který spojuje stylistické a ideové kategorie – k této metodě směřoval už německý literární historik Fritz Strich a po něm ji propracovávali jiní (Lehár, 1998, s. 126).

2. ČESKÉ BAROKO

Od dvacátých let 17. století do sedmdesátých let 18. století nastává ÚSTUP MĚŠŤANSKÉ KULTURY A ROSTOUCÍ VÝZNAM LIDOVÉ TVORBY V OBDOBÍ VLÁDNOUCÍ PROTIREFORMACE.

České baroko znamená specifickou podobu barokní kultury, která se vytvořila v českých zemích od 17. do 18. století a která doznívala v lidovém umění ještě dlouho potom. Přestože byla kultura v českých zemích ovlivněna situací po bitvě na Bílé hoře, dosáhlo české umění vysoké úrovně, především v malířství a architektuře. Baroko bylo v Čechách obohaceno domácími umělci a řemeslníky o nové prvky – přizpůsobení českému prostředí. Vznikají nejen chrámy, kláštery, paláce, zámky, ale mění se také ráz venkova – kostelíky, kapličky, selské statky. Dochází ke spojení nového slohu s lidovou tradicí. Stavby dokonale splývají s okolní krajinou (Villarri, 2004, s. 53).

Pro naši kulturu je příznačné, že přizpůsobila oficiální baroko české mentalitě, ať už šlo o výtvarné projevy, hudbu nebo literaturu. V literárním vývoji jsou předělem šedesátá léta 17. století. V první fázi doznívá starší literární tradice v dílech emigrantů (vrcholem je tvorba Komenského), doma pak tvoří spisovatelé, kteří vyrostli v předbělohorském kulturním světě a hlásili se k jeho tradici obsahem svých děl i uměleckým vyjádřením, nebo alespoň péčí o formální dokonalost slovesných projevů a zřetelem k širokému publiku. V druhé fázi se trhá souvislost s předbělohorskou kulturou především v oficiální literatuře a zvyšuje se úsilí o nastolení nové tradice sloužící zájmům vládnoucích cizáků. Toto úsilí však nemělo pevnou základnu, a proto vyznělo naplano. Těžiště literárního života představuje slovesnost lidová a pololidová, na niž nedosáhli držitelé moci žádoucího vlivu (Hrabák, 1979, s. 123).

Ve vývoji našeho písemnictví došlo po bitvě na Bílé hoře k prudkému a násilnému zvratu. Po udušení stavovského povstání rozvinuli držitelé moci úsilí o novou konsolidaci přežilých feudálních vztahů, a proto

ovládali též písemnictví a učinili je mluvčím svých zájmů. Literatura se stala v jejich rukou ideologickou podporou nového upevňování feudalismu a v souvislosti s tím nástrojem ideologického útisku a protireformační propagandy. Přitom česká literární tvorba jako celek upadala kvantitativně i kvalitativně a tento úpadek se v časovém průběhu stále zvětšoval. Obrat nastal teprve v posledních desetiletích 18. století. Zužování oblasti českého písemnictví vyplývalo z pobělohorských hospodářských, sociálních a politických poměrů, které přinášely s sebou úbytek vzdělaného publika. Hned po Bílé hoře museli nekatolíci vyšších vrstev jakožto nositelé povstání emigrovat. Úbytek vzdělaného publika pak pokračoval i poněmčováním měšťanstva. Zároveň s odpadáváním vzdělanějšího publika začala se opět rozrůstat na úkor české tvorby tvorba psaná latinsky. Pobělohorská doba není tedy jen dobou stále stupňovaného útlaku fyzického i duševního, ale je též dobou odporu lidových mas proti útlaku, je též dobou boje, v němž lid nepodleh (Hrabák, 1979, s. 188).

Vývoj spisovného jazyka v době pobělohorské vypadá takto:

a) V teorii, u gramatiků, pokračoval a ještě zesiloval odpor proti cizím slovům. Projevoval se purismem v 2. polovině 17. století a v století následujícím. Naproti tomu titíž gramatikové podstatně zmenšili vzdálenost mezi jazykem spisovným a lidovým, opouštěli hlediska humanistická, opírali se o současný jazyk mluvený, hlavně v hláskosloví a tvarosloví.

b) V krásné literatuře a v překladech bible pokračovala ještě v 17. století tradice vypěstovaného humanistického jazyka. Např. i tzv. *Bible svatováclavská* (1617-1715) se opírala o *Bibli kralickou* a byla tedy mírně archaická. K humanistické tradici se hlásili nebo na ni navazovali někteří gramatikové, jako Matěj Václav Šteyer nebo Jiří Konstanc. V poezii té doby se neprojevoval vliv Václava Jana Rosy a jiných v novotvoření, ale kladl se důraz na vypěstovaný slovník i na umělou skladbu. Bohatě se využívalo

synonymiky a básnických trópů a figur, přirovnání, metafor, antitezí, anafor, jak např. u Bedřicha Bridela.

c) Souběžně s tzv. poezií vyšší vznikala i poezie nižší, prostší, která propracovávala zvukovou stránku verše, často prostého a lidového, využívala také prostého, lidového slovníku, metafor z přírody, opakování slov a pěkného rýmu. I tato poezie stejně jako poezie vyšší (nejsou mezi nimi samozřejmě ostré hranice) využívala výčtů, citově zabarvených slov, zvláště deminutiv, a volila často motivy přírodní. Sem patří např. Adam Michna z Otradovic, Felix Kadlinský.

d) V 18. století se oba směry, oba typy poezie přibližují, ba dokonce směr tzv. poezie vyšší zaniká a melodie směru druhého, Michny a Kadlinského, pokračuje jen u lidových básníků. Je to melodie blízká písni lidové, která v této době silně rozkvétá. Spisovný jazyk v této době, v 18. století, upadal, a leckdy se tu projevovalo to, co začal Rosa. Stará gramatická pravidla se rozvracela, přijímaly se hláskové a tvarové jevy z jazyka lidového a do jazyka literatury pronikalo někdy i nářečí. Je to už projevem pohasínání celonárodního spisovného jazyka a silného oslabení staré tradice, hlavně ve vrstvách městských, nepoddanských. Až v této době se objevil Pohl a Šimek se svými nestvůrnými novotvary (Cuřín, 1985, s. 67).

2.1 Domácí barokní literatura

Česká barokní literatura byla dlouho opomíjena a barokní období bylo spojováno s úpadkem českého jazyka oproti veleslavínské době. Alois Jirásek pod vlivem nacionalismu tuto dobu popsal dokonce jako „**dobu temna**“. K částečnému přehodnocení došlo až v polovině 20. století. Kromě domácí tvorby katolických autorů vznikala také literatura exilová, psaná lidmi, kteří museli z náboženských důvodů odejít z Čech po bitvě na Bílé hoře. Dále se objevuje lidová a pololidová tvorba. V době barokní byly skládány i slovníky českého jazyka. Z nich ty nejdůležitější nebyly

dokončeny nebo nebyly vydány, anebo byly jen součástí knih o českém jazyce (Hrabák, 1979, s. 189).

Velká část lidí kulturně činných tedy odešla ze země, mezi nimi například J. A. Komenský, Pavel Skála ze Zhoře a Pavel Stránský. Ti sice psali v cizině dál česky, ale lze pozorovat, jak se postupně jejich následovníci odtrhávali od domácího jazyka a ulpívali na humanistickém jazyku doby předchozí. Doma pak byla česká literatura jiné konfese než katolické ničena a zakazována. Když v bitvě na Bílé hoře zvítězili Habsburkové, když přišlo mnoho cizinců a k nim se přidali přemnozí čeští odrodilci z vyšších vrstev, nemůžeme se divit, že předchozí pohrdlivý názor na český jazyk se dále rozšiřoval a že se do značné míry oslabila tradice v péči o český jazyk. Oslabila se, ale nezanikla docela. Udržovali ji exulanti, mnohé duchovenstvo, jež v této době převzalo kulturní úlohu po šlechtě, a ovšem lidé žijící na venkově, ať už to byla nižší šlechta, venkovská inteligence nebo snad i jiné vrstvy (Cuřín, 1985, s. 58).

Domácí autoři, nazývaní v dějinách české literatury straníci spíše protestantismu *oficiální autoři*, se hlásili ke katolicismu a často byli spojeni s řádem jezuitů. Literatura byla ovlivněna patriotismem a snahou navázat na tradice z doby předhusitské, tedy na dobu vlády Karla IV., období rozvoje české kultury. Jedná se zpravidla o poezii. Mezi čelní představitele tohoto proudu patřili Bedřich Bridel, Bohuslav Balbín, hudebník a básník Adam Michna z Otradovic nebo Antonín Koniáš, který byl později v duchu národovectví vyobrazován jako „symbol jezuitského tmářství“ a „útlaku české kultury“ (Hrabák, 1979, s. 189).

Působivost mluveného a psaného slova v próze i barokní poezii byla vedoucí myšlenkou celé doby. Proto se v mluvených i psaných textech objevovaly časté paralelismy, krajní protiklady, lidové výrazy a lidová rčení, přísloví a vtipy, ba často i hrubé vulgarismy. Často se od nich také přecházelo k nadnesenému, vysokému vyjadřování s cizími slovy apod. Některé z těchto postupů se objevovaly i v dobové poezii, a to zvláště paralelismy, protiklady, výčty, důraz na slova lidová a citově zabarvená,

jako jsou deminutiva, a v umělé poezii blízké lidové důraz na zvukovou stránku verše, projevující se v eufonii, aliteraci, zvukomalbě, v slovních hříčkách založených na zvuku (Cuřín, 1985, s. 65).

V literárním vývoji jsou patrná dvě období, mezi nimiž tvoří hranici asi padesátá léta 17. století. V prvním období doznívá starší reformační literární tradice ve spisech emigrantů a dovršuje se v díle Komenského, zatímco domácí tvorba je vytvářena spisovateli, kteří vyrostli ještě v předbělohorském kulturním prostředí a zachovávali proto dosud souvislost se starší literaturou. Období od konce padesátých let naproti tomu je charakterizováno přetržením souvislosti s předbělohorskými kulturními tradicemi v oficiálním písemnictví a souběžným úsilím o vybudování nové kulturní tradice sloužící zájmům vládnoucí třídy. Toto úsilí o vytvoření literatury úplně odtržené od předbělohorské pokrokové tradice vyznělo však naplano a těžiště slovesného vývoje se přesunulo z oblasti písemnictví do oblasti ústní tvorby lidové a do oblasti tvorby pololidové (Hrabák, 1979, s. 190).

Lidová tvorba neměla písemnou podobu, byla předávána z generace na generaci. Autor nebýval znám. Používala se improvizace - námět stejný s jinými detaily – kramářské písně, náboženské hry, loutková divadla, balady. Pololidová literatura byla psána často vzdělanými autory z venkova, takzvanými písmáky. Mezi takovéto autory patří Jan František Vavák, rychtář v Milčicích u Nymburka. Ve městech vznikají *interludia*, tvorba měšťanů zesměšňující sedláky, kde se užívají i vulgární slova (Hrabák, 1979, s. 195).

V 17. století zanikla postupně tzv. vyšší literatura, starší nekatolická, ba i některá katolická byla fyzickyničena, věda se začala pěstovat zase latinsky nebo německy. Lidu byly dávány do rukou jen knihy katolické, postily, utrpení svatých a modlitby, díla často literárně bezcenná. To podporovalo větší příklon k jazyku mluvenému a uchovávání nebo i další vývoj nářečí. Spolu s mocenskými a politickými změnami se změnilo i nazírání na spisovný jazyk a na český jazyk vůbec. Humanistické,

českoobratrské 16. století udržovalo do jisté míry tradice starší, vědomě oddalovalo spisovný jazyk od jazyka obecného lidu, nepřejímalo některé hláskoslovné a tvaroslovné změny, dokončované tehdy v západní polovině českého jazykového území, silně podléhalo vlivům latiny a vytvořilo spisovný jazyk do jisté míry archaický, ale vyspělý.

Novým vládcům v království a vítězné katolické církvi šlo o to, aby získali na svou stranu nekatolickou většinu národa. Proto vedle některých drastických metod položil nový řád důraz na mluvené slovo, na kázání, a i z té příčiny na současný mluvený jazyk. Doba, ve které protireformační gramatikové žili, posílila v nich starý odpor k cizím vlivům, hlavně německým, a vedla je k úsilí obohatit jazyk tak, aby se jím dalo vyjádřit v současném životě vše. Proto věnovali velkou pozornost lexiku. O to, bude-li jejich vyšperkovaný jazyk obecně srozumitelný, se příliš nestarali (Cuřín, 1985, s. 59).

Gramatikové z této doby známí žili většinou v 2. polovině 17. století. Mimo nejznámějšího a nejdůležitějšího z nich, *Václava Jana Rosu*, patřili všichni do řádu jezuitského. Je pozoruhodné, že někteří z nich vědomě navazovali na dobu humanistickou. Nejspolehlivější mluvnické dílo té doby je *Lima linguae bohemicae neboli Brus jazyka českého* od Jiřího Konstance. Toto dílo je psáno česky a nepřijímá dialektismy. Jezuité byli před Bílou horou germanizátory. Po Bílé hoře se jich objevuje několik, kteří se bojí o osud českého jazyka, chválí jeho bohatou minulost i jeho krásu. Leckdy se objevují i staré názory na slovní zásobu. Liší se řeč vyšší a nižší, prostším lidem je dovoleno mluvit i slovy německými, po svém, po lovecku, po hornicku, po selsku (Cuřín, 1985, s. 60).

Vedle Rosy, Konstance můžeme jmenovat i Pavla Doležala. Doležal jako Slovák stál na stanovisku jednoty spisovného jazyka pro Čechy i Slováky. Dokladem největšího úpadku jazyka českého byla *Gramatika česká*, kterou napsal Jan Václav Pohl. Chtěl působit na mladé lidi českého jazyka neznalé, ale jeho čeština byla plná podivností, takže vzbudila v Čechách velký odpor (Cuřín, 1985, s. 64).

3. AUTOR A DÍLO

Autorem díla byl dlouholetý českoskalický farář Václav Vojtěch Klugar. Z České Skalice – tehdy malého venkovského městečka či spíše větší vesnice – pocházeli jeho rodiče i nejbližší příbuzní. Prosadil se v období dozívajícího baroka. Radíme jej k venkovským kněžím spolu s Antonínem Janem Kelským a Ondřejem Františkem Jakubem de Waldtem.

Na katechismu pracoval ve svém mužném věku nejméně dvě desítky let. Text katechismu vznikl v první čtvrtině 18. století. Při jeho čtení se dovídáme, že práce na něm byla v plném proudu již v roce 1728, dokončen 1746. Jeho verze byla čtyřikrát prepisována. Nevíme, zda z autorovy vlastní vůle, nebo na doporučení konzistoře či na něčí radu. Nezapomínejme, že Klugarova farnost patřila do misijního obvodu Antonína Koniáše. Při jeho obecně známé aktivitě si sotva dovedeme představit, že by o Klugarově záměru a práci nevěděl.

Autor dedikoval katechismus svatému Václavu, *Království českého pro všechny časy horlivému a velikomocnému zástupci a hajiteli*. Z dedikace a předmluvy vyplývá, že vydal své dílo vlastním nákladem. Obsahem a orientací spisu původní nebyl. Jeho dikcí se snažil vyjít vstříc potřebám prostých lidí, ale i mládeže. Zůstalo však jen při snaze, celkový jazykový ráz díla má k jednoduchosti daleko. Autor byl přesvědčen, že od smyslu pravého a podstaty Písma nezabloudil, i když literu od litery k liteře Písma pro spojování pořádku řeči neposadil nebo podle bible češtinu nedoložil. Oním neposazením Písma má na mysli své drobné odchylky nejčastěji v lexiku nebo stylizaci citátů *Bible svatováclavské*, jejíž jazyk a styl považoval zřejmě v některých případech za poněkud obtížný pro venkovský nevzdělaný lid (Janečková, 2009, s. 63).

Vcelku máme před sebou dílo jazykově několikavrstevnaté, jehož vrstvy jsou od sebe dosti výrazně odděleny. Do první patří biblické citáty. Občas se vyskytne v textu *Katechismu* nepatrná odchylka od znění bible, ale celkový charakter jazyka nepoznamenává. Druhou oblastí je vrstva

moralizujících příkladů, doslovně přejatých nebo mírně obměněných starších exempl. Při metodě autorových výkladů mívají hodnotu argumentů. V tištěném textu jsou uváděny jako tzv. příklady; jsou obvykle nápadné svou úpravou i typem písma. V rovině jazykové mívají blíže ke starší češtině. Právě ony zachovaly nejeden jazykový prvek, který v polovině 18. století patřil už mezi archaismy. Text katechismu byl čten především v místech obsahujících tato exempla. Třetí vrstvou jsou elementární výklady formulované na základě otázek. Otázky i výklady využívají základního lexika dobové náboženské literatury. Čtvrtou vrstvou je pásmo náročnějších výkladů často provázených prvky úvahovými. Autor se snaží o to, aby čtenář pochopil podstatu hříchu, rozsah církevních příkázání, smysl lásky k bližnímu, nutnost pravdomluvnosti a čestnosti, užitečnosti víry a naděje. Tady se snaží přiblížit čtenáři obsahovou náplň těchto a mnoha dalších pojmů uplatněním hovorových prvků jazyka, lidových výrazů, rčení, přirovnání, přísloví, synonym, antonym, metafor atd.

Autor žil od svého dětství nepřetržitě ve venkovském prostředí, a tak si snad neuvědomoval ty prvky běžně mluveného jazyka, které přešly do psané formy jeho díla a způsobily určité lingvistické rozkolísání. Při jeho posuzování je ovšem třeba vzít v úvahu i rozsah tisku, a tak úhrnné přehledy kolísajících jevů, jejichž četnost je případ od případu různá, ukazují, že v jejich pozadí přece jen bylo důležité povědomí jakési jednotící jazykové normy. Tou byla verze *Bible svatováclavské*. Klugar ovšem nepovažoval svůj katechismus za dílo vyššího stylu (Janečková, 2009, s. 64).

3.1 Tisk a písmo

Základní druh písma je novogotické, fraktura. Latinka se uplatňuje v citaci pramenů (v marginálních poznámkách i v textu), v krátkých citátech latinských úsloví, přísloví a frází, ve slovech citátových a ve slovech přejatých z latiny, pokud nejde o výrazy v češtině již zdomácnělé (Janečková, 2009, s. 65).

Nejdůležitější typ písma je ve výkladovém textu. Menší velikost má text exemplar, větší naopak různé citáty, největší názvy oddílů a kapitol. Ve všech velikostních typech písma se uplatňují velká a malá písmena. V citátech se užívá jiného typu velké abecedy než v běžném textu. Velká písmena se tisknou na začátku větného nebo souvětňého celku vždy. Uvnitř textu věty nebo souvětí v těchto případech: u vlastních jen osobních a zeměpisných; ve výrazu *Bůh*; na začátku podstatných jmen a výrazů zpodstatněných, pokud je autor považoval za závažné. Jen zcela ojediněle se tiskne velké písmeno u příslovce: *Domu sobe veme*, opakovaně však *Zadosti učiniti* (Janečková, 2009, s. 66).

3.2 Bratrský pravopis

Po vynálezu knihtisku (přelom let 1447/1448) se v tištěných dílech – i v barokním katechismu V. V. Klugara – ustálil tzv. **bratrský pravopis** (podle listů vydávaných Jednotou bratrskou), který byl převážně diakritický se zachováním několika spřežek. Původní tečka nad měkkými konsonanty se změnila v háček, kterého se užívalo nad *č, d', ň, ř, t', ž*. Písmeno *š* se psalo většinou jen na konci slova, uprostřed se psalo spřežkou *ff*. Grafém *ě* se začal používat dnešním způsobem. Délka samohlásek se označovala čárkou, kromě *ů* vzniklého z původního *ó*. Dlouhé *í* se z technických důvodů nejprve zdvojovalo *ii*, později se zapisovalo *ij*, nakonec *j*. Vyslovované [j] se zapisovalo jako *g* nebo *y*, pro zápis [g] se někdy používal grafém *ǵ*. Slabiky *di, ti, ni* se četly jako dnes (psalo se tedy jako dnes děti, nitěný). Uchovalo se psaní dvojitého *w*, jednoduché *v* označovalo *u* na začátku slova. Dvojhláska */ou/* se zapisovala *au*, i když se už od počátku století vyslovovala jako dnes.. Po *c, s, z* se vždy psalo *y* (*cyzý*). Komplikovaná syntax, ovlivněná latinskými texty, si vyžádala zdokonalení interpunkce. Čárka se však používala podle pauz ve výslovnosti, nikoliv podle syntaxe. Začaly se používat i tečka, dvojtečka, otazník a vykřičník. Tento bratrský pravopis trval v podstatě až do počátku obrození vlastně v psaní *w* a *au* až do konce obrození (Cuřín, 1985, s. 48).

4. ČESKÝ JAZYK V OBDOBÍ MEZI HUMANISMEM A BAROKEM

První zmínky o zkoumání češtiny jsou doloženy u učence z doby Karla IV., mistra Klareta (Bartoloměj z Chlumce). Dále se českým jazykem zabýval Mistr Jan Hus a na základě spisu *O pravopise českém* (Husovo autorství není prokázáno) byl v 16. století zaveden diakritický pravopis místo původního spřežkového.

Zájem o zkoumání českého jazyka vzrostl v době humanismu a v době baroka - v době mezi 16. a 18. stoletím. Důvodem bylo nařknutí češtiny, že je proti latině nedokonalá, ať už po stránce lexikální nebo stylistické. V této době vzniklo mnoho gramatických příruček, které se snažily ostatním přiblížit mateřský jazyk v jeho podobě psané i mluvené (příručky se týkaly i výslovnosti) (Cuřín, s. 39, 1985).

Mezi významné „gramatikáře“ humanismu patří představitelé jednoty bratrské Beneš Optát, Petr Gzel a Václav Philomates, kteří svou gramatikou (tzv. *Náměšťská mluvnice*, tištěna opakovaně v letech 1533, 1588, 1643 a byla motivována především prakticky) položili základy normy českého jazyka, dále Jan Blahoslav, který mimo jiné přeložil *Nový zákon* (jazyk tohoto spisu byl považován za dokonalou podobu českého jazyka), shrnul svá pozorování o jazyce v díle *Gramatika česká* (rkp. z roku 1571) a komentoval v ní původní *Mluvnici náměšťskou* z roku 1533. Dalším gramatikářem je Matouš Benešovský, který se jako první věnoval české deklinaci. Důležitým zástupcem doby humanismu byl Daniel Adam z Veleslavína, z jehož češtiny pak vycházeli jazykovědci doby národního obrození, např. Josef Dobrovský, Josef Jungmann, Jan Václav Pohl aj. Naposledy zmíníme Vavřince Benedikta z Nudožer, jehož mluvnice je první mluvnicí moderního typu u nás (obsahuje také poznatky z oblasti lidové řeči – např. změnu $y > ej$ nebo $é > í$). Jsou to dvě knihy české mluvnice (1603). (Cuřín, s. 40, 1985).

Pro barokní dobu je příznačný i tzv. purismus, symbol vlastenectví. Puristé byli jazykovědci, kteří se snažili především nahrazovat cizí lexikální jednotky českými výrazy; některá slova se ujala, většina z nich ale zanikla. Tuto čistotu jazyka požadují i někteří kazatelé 18. století, mezi jinými i de Waldt, a to z toho důvodu, že se čeština bránila vlivu cizích slov. Především šlo o germanismy a slova přejatá z latiny. Mezi barokní gramatikáře a jazykovědce patří např. Jan Drachovský, Jiří Konstanc (*Brus jazyk českého*, 1667), Matěj Václav Šteyer (Štajer; dílo *Žáček*, 1668), Václav Jan Rosa (*Čechořečnost*, 1672). Odbornost tohoto jediného nekněze snižuje fakt, že hodnotí některé jevy jen na základě toho, co mu zní lépe.

Je nutno zmínit, že během vývoje českého jazyka dochází k vzájemnému ovlivňování mluvené a psané podoby jazyka. Výsledkem těchto vlivů jsou pak zmíněné práce gramatiků, které vytvářejí kodifikaci spisovné podoby českého jazyka. Tyto české mluvnice spojují několik stejných znaků. Za jazyky vzorové pokládají latinu a řečtinu (tzv. antické jazyky). Nejčastěji se zabývají hláskoslovím, výslovností, pravopisem, etymologií (tvarosloví a spojování slov). Podstatným a přirozeným znakem je, že všichni milují český jazyk a staví jej nad ostatní jazyky, jejichž vliv se snaží eliminovat. Spojuje je i počínající myšlenka slovanské vzájemnosti. Práce jsou proto často velmi subjektivně laděné. Ve vybraných mluvnicích rozebíráme některé jejich gramatické zásady, což nám pomůže vytvořit celkový obraz češtiny na rozhraní humanismu a baroka (vše Cuřín, s. 39–43, 1985).

Mluvnice náměšťská (1533)

Místo *ie* má *ě*, mizí spřežky pro *á* a *é* (*aa*, *ee*), odstraňuje protetické *v-*, má jen jedno *l*, ale ve slovech s větším typem písma a v titulcích dvojí *l/L*, *l/L*, přesný návod k rozlišení *i/y*, neuznává dvojhlásky *ie*, *uo* (psali *í*, *ů*), navrhuje psát *y* místo *g* pro *j*, odlišovat akuzativ a instrumentál pomocí dvojice *ú-ou* (*krásnú* – *krásnou*), za nesprávné považuje užívání pomocného

slovesa ve 3. os. sg. i pl. minulého času (*řekl* x *řekl jest*), vůbec neregistruje dlouhé *ó*, duál již téměř vymizel, diftongizace *ý* > *ej* – mluvnice se přímo nevyjadřuje, ale sama používá u některých slov v kmeni *-ej-*, ale v koncovkách jediné *-ý*, úžení *é* > *í* – mluvnice se přímo nevyjadřuje, ale sama používá zúžené podoby jen řídce, v koncovkách pouze ojediněle, k otázce používání protetického *v-* se nevyjadřuje, ojediněle používá podoby s *v-*, *ú-/ou-* na začátku slova – obsahuje obě podoby.

Mluvnice Jana Blahoslava (1571)

Blahoslav je zastáncem starých tradic, konzervativní přístup, používal duál, podle něj není potřeba rozlišovat akuzativ a instrumentál dvojhláskou *ou* (*novú* a *novau*), rozlišování zájmena *ho* a *jej* (*ho* pro zvířata), chce ponechat užívání aoristu a imperfekta, staví se proti koncovce *-mi* v 7 pl., archaickou koncovku *-ův* v genitivu pl. maskulin odlišovat od přivlastňovacích adjektiv v nominativu maskulin koncovkou *-ú*, ponechat užívání pomocného slovesa v 3. os. sg. (*jest*) i pl. (*jsou*) minulého času, užívání příklonných afixů *-t'* a *-ž*, požaduje dvojí *l/L*, *l/L*, o dlouhém *ó* nemluví, diftongizace *ý* > *ej* – Blahoslav se přímo nevyjadřuje, sám používá u některých slov v kmeni *-ej-*, ale v koncovkách jediné *-ý*, úžení *é* > *í* – podoby s *-í* neodsuzuje, v koncovkách je pokládá za jevy nářeční nebo běžně mluvené; protetické *v-* – považuje ho za problém spisovné normy, pomocí protetického *v-* chce dosáhnout přesnosti ve vyjadřování, rozlišuje případy, kde je dobré *v-* přidat a kde ne, *ú-/ou-* na začátku slova – podoby s *ou-* jsou běžné.

Žáček Matěje Václava Šteyera (1668) = *Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*

V dialogu učitele a žáka se ptá žák na gramatické jevy a učitel mu odpovídá, o rozlišení *i/y* pojednává velice podrobně, značení kvantity samohlásek považuje za záležitost tiskařskou a písarský způsob psaní chce přizpůsobit tiskařskému úzu, požaduje psaní *ů* pro dlouhý vokál *ú*, nerozlišuje genitiv pl. maskulin od přivlastňovacích adjektiv maskulin – oba případy mají *-ů/-ú* nebo *-ův*, přesná pravidla pro psaní *l/L*, *l/L*, uvědomuje si postavení

dlouhého *ó* v systému českých vokálů, diftongizace *y > ej* – v kmeni doporučuje přizpůsobit se mluvené podobě, tzn. *-ej-*, v koncovkách *-ý*, úženi *é > í* – staví obě varianty vedle sebe, ale sám používá pouze varianty s *-é*, protetické *v-* – stojí proti jeho používání, *ú-/ou-* na začátku slova – přednost mluvenému úzu, podobám s *ou-*.

Čechořečnost Václava Jana Rosy (1672)

Mluvnice má čtyři části – pravopis, etymologie (tvarosloví), syntax a prozodie, duál – starý i nový (*dvě létě i léta*), instrumentál – vedle *-y* také koncovka *-ami, -ama* (*stromy, stromami, stromama*), můžeme psát *pacholata hráli* nebo *hrála*, lépe zní *běží, leží, mlčí* než *běžejí, ležejí, mlčejí*, za správná spojení *pěkní, staří, dobří, zemští páni*, ale i *pěkný, starý, dobrý, zemský peníze*, doporučuje užívat více přechodníků, připouští psaní *ú* místo *ů* pro dlouhý vokál *ú*, rozlišuje genitiv pl. maskulin na *-ů* a přivlastňovací adjektivum na *-ův*, diftongizace *y > ej* – důsledně používá obě podoby, adjektiva typu *krásný* či *krásnej* se skloňují *krásného i krásnýho*, v posesivních adjektivech ale jen *-ý*, úženi *é > í* – zúžené varianty používá důsledně v koncovkách, v kmeni slova připouští obě možnosti, protetické *v-* ve slovech *voběd, vokousám*, teoreticky je připouští (hlavně v poezii, ale sám moc nepoužívá, *ú-/ou-* na začátku slova – přednost podobám s *ou-*.

Brus jazyka českého Jiřího Konstance (1667) = Spis o poopravení a naostření řeči české

Gramatika je psána latinsky a česky, boj proti úpadku češtiny, rozlišení *i/y* je podle něj záležitost pravopisná, při hrubé výslovnosti požaduje *y*, při tenké *i*, připouští psaní *ú* místo *ů* pro dlouhý vokál *ú*, jako první se vyjadřuje ke kvantitě a užití dlouhého *ó*, diftongizace *y > ej* – v adjektivech i posesivních zájmenech připouští obě možnosti, úženi *é > í* – hodně slov uvádí s obojí podobou (*obilé i obilí*), v sg. požaduje *-é*, v pl. *-í*, ve skloňování tvrdých adjektiv ponechává obě možnosti (přednost dává *-é*), protetické *v-* – stojí proti jeho používání, *ú-/ou-* na začátku slova – přednost podobám s *ú-* (vše Cuřín, s. 42–44, 1985).

V této kapitole ještě přinášíme informace o stavu psaného českého jazyka z pravopisného hlediska, neboť oblast pravopisné kodifikace souvisí s některými jevy fonologickými, poskytne nám proto ucelený pohled na tuto problematiku. Využili jsme pravopisných zásad a pravidel z publikace od Jaroslava Poráka *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1979, s. 16–45).

4.1 Psaní souhláskových hlásek

Označování hlásky s

Hlásky *s* může být užita ve dvou variantách – klasické „točené“ *s* či „dlouhé“ *ſ*. Pro velkou literu se volí vždy velké točené *S* (*Soudný*; *Spal*; *Swatý*; *Syrotkůw*), ať už na začátku věty nebo uprostřed textu. Na konci slova a ve stažených tvarech se už od prvotisků užívá točený grafém *s* (*hlas*; *ſkrze vás*; *tys*), stejně tak pro předložku *s*, *se* (*s námi*). U většiny slovních druhů stojí na začátku a uprostřed slova foném *ſ* (*Boſſké*; *famo w ſobě*; *ſwědomj*; *w zloſti*). Ojediněle může vlivem asimilace znělosti dojít k záměně *s* a *z* (*ſpowědnjk*; *ſtracený*) či ke grafickému zaměnění *s* a *ſ* uprostřed slova. Potíže ovšem působil pravopis předložek a předpon.

Označování hlásky š

Pro záznam velkého písmena slouží kombinace znaků *Sſ* (*Sſawle*; *Sſyp*; *Sſpaňhelſkých*), malé *š* se tiskne na začátku a uvnitř slova nejčastěji jako *ſſ* (*barbarſſij*; *offáľiti*; *ſſiroký*; *ſſeſť*). Na konci slova má tento grafém podobu *ſs* (*chwáljſs*; *nebudeſs*; *Ozyáſs*). Dojde-li k situaci, že by se vedle sebe měly vyskytnout dva fonémy, potom se většinou volí pro každý z nich jiná grafická podoba. Grafém *š* se objevuje u písařů mnohem později než v tiscích.

Označování hlásky z

Tato hláska se vždy označuje jako malé či velké *z/Z* (*Zakonjcy*; *Zenky*; *Kněz*; *předſevzetj*; *utvrzenj*; *z toho*; *zlatem*).

Označování hlásky ž

Malá i velká litera ž/Ž s diakritickým znaménkem se kodifikuje v *Mluvnici náměšťské* (jestliže; *Papež*; žádný; s *Ženau*; *Žide*). V barokní češtině se také mohou vyskytnout případy s nepřiliš čitelnou či chybějící diakritikou.

Označování hlásky c

Tato hláska se tiskne se jako klasické dnešní c/C (*cenou*; *nemohouc*; *práci*; *Cicero*; *Ctnoft*). Najdeme i starší podoby: *Owotce*, *předce*, *všeckno*.

Označování hlásky č

Hláska č/Č se vyskytuje převážně v grafické podobě s háčkem (*člowěk*; *děwečku*; *Čarodegnjkowi*; *Čtenáři*), a to jak velké, tak malé písmeno. Ovšem některé tiskárny neměly literu Č, a tak se stalo zvykem tisknout Cž.

Označování hlásky r

Setkáváme se s pravidelným užitím v podobě r/R (*Jeremiáffe*; *prorok*; *protiwná*; *Rodiče*; *Rytina*), v přejatých slovech po něm následuje buď y či i (*Kryftus*; *Cyrill*).

Označování hlásky ř

Tento foném se značí pravidelně u malých písmen háčkem (*kteřj*; *přjmo*; *řict*; *Wečeře*), velká se označují spřežkou s háčkem nad druhým grafémem Rž (*Ržjm*; *Ržemeřnicy*). Kodifikace žádají, aby se tisklo i psalo ř. Připouští se spřežka jen u velkého písmena, jinak spřežka rž se už kritizuje.

Slabiky di, ti, ni

Měkkost hlásek d', t', ň se před i nijak specificky neoznačuje, píše se tedy běžně di, ti, ni (*býti*; *Ctnofti*; *divu*; *Rodiče*; *Služebnikůw*; *učinił*). Na konci slova, před souhláskou a nepřední samohláskou se diakritické znaménko k označení měkkosti užívá (*ařpoň*; *necht'*; *neodpuřťme*; *odtud'*; *učiňme*), ovšem na určitých místech může být vynecháno (*nešťastná*).

Slabiky *dě, tě, ně*

Dříve se tisklo *die, tie, nie*. K rozšíření grafiky *dě, tě, ně* přispělo přenesení diakritického znaménka (je to háček) nad následující samohlásku *e* (*Děvčata; nechtěl; na věky věkůw; zjewně*), někdy ovšem znaménko chybí (*Čarodegnjk; rozfwecujeme*).

Slabiky *bě, pě, mě, vě, fě*

Také tyto slabiky se tisknou pravidelně podle dnešního úzu (*měli; pěkný; powěditi; fobě; věčné*). Ojediněle se setkáme v tiscích s jinou grafikou: *wédro* (= *vědro*).

Označování hlásky *g*

Grafém *g/G* označuje literu *g* ale také *j*, obě podoby jsou možné. V tiscích tedy můžeme nalézt výrazy jako *Egiptčany; gako* (jako); *gest* (jest); *Mogžíffe* (Mojžíše). Ve významu *j* se místy vyskytuje *y* oproti *g* (*neymenffýho; rozmeyfflugi*).

Označování hlásky *j*

Znak pro dnešní *j* v barokní češtině vyjadřuje dlouhé *í*, a to ve všech pozicích slova (*Božj; cenj; chodjwal; Pjffmo*). Na počátku slov, především u vlastních jmen, se ale zaznamenává grafémem *J* (*Jan; Ježíff*).

Označování hlásky *f*

Grafém *f/F* je tisknut téměř shodně s dnešní podobou (*faraon; Francauzkých*).

Označování *l* a *l'*

Grafická podoba s běžně užívaným *l* se vyskytuje ve slovesných tvarech 3. osoby množného čísla (*chtěli; prawili; wzali*), ale také u dalších slovních druhů a vlastních jmen (*ačkoli; Samuel; Silius; vyflánj*). Naopak tvarotvorné přípony nekonce u slovesných tvarů 3. osoby singuláru všech rodů mívají grafém pro tvrdé *l'* (*nebyl'; prawil'; porodil'a*). Užívání *l* a *l'* však

není vůbec pravidelné, jedno slovo může být v tomtéž textu zapsáno obojím způsobem (*prawil* x *prawil'*).

4.2 Psaní samohláskových hlásek

Hláška *u*

Hláška *u* na začátku slova se graficky zapisuje jako *v/V* (*Včeny*; *vpracugeme*; *vtiffenj*), uprostřed a na konci slova potom pravidelně jako *u* (*bludu*; *cenau*; *wykaupenj*).

Hláška *ũ*

Dlouhé *ũ* je uprostřed a na konci slova důsledně značeno kroužkem (*Bũh*; *dũftognoft*; *Mužũw*).

Hláška *y*

Tímto grafémem se zaznamenává spojka slučovací *i* (*wážnoft před Bohem/ y fwětem*; *k fláwě/ y gako možná nenj*), v jiných případech zastupuje ypsilon foném *j* (*bleyfkánj*).

Rozlišování *i/y*

Psaní *i/y* je nedůsledné. Po spřežce *ff* se připouští obě varianty (*w duffy* x *na duffi*, *uffy* x *do uffj*), po *c*, *z*, *s* se dosti dlouho zachovává *y* (*w skutčych*; *Mudrcy*; *syrotcy*; *mezy*), po tvrdých souhláskách *h*, *r* se uplatňuje v hojné míře také *y* (*Kryftus*) a k odchylkám dochází v koncovkách jednotlivých rodů (*v břiffých naiffých*).

Dvojhlaška *ou*

Diftong *ou* je důsledně tisknut jako *au*, a to ve všech pozicích ve větě (*auroda*; *dlauho*; *v nejakau*; *welikau*).

4.3 Hranice slov

V tiscích se objevuje odlišné dělení slov, zejména u spojení předložky s následujícím zájmenem (*odemne; zamnou*), dále u postavení komponentu sloves v podmiňovacím způsobu (*jakby, žeby, raděgby měli, w němžby neležel mrtwý*) či u spojky *-li* (*chcemeli*). Naopak zvlášť se většinou píše předpona *ne-* u slovesných tvarů (*ne chtěl*), příslovce *y hned* a spojka *proto že*, ojediněle také příslovečné spřežky (*ne genom*).

5. PRONIKÁNÍ NESPISOVNÝCH HLÁSKOSLOVNÝCH JEVŮ

Řada fonologických jevů byla v psaném spisovném jazyce kodifikována zároveň s kodifikací pravopisnou. Konsonantický systém nepůsobil potíže. Byl také kodifikován pětičlenný systém krátkých vokálů s rozlišením *i-y*, které bylo pro značnou část mluvčích záležitostí jen grafickou. Vztah k staršímu úzu se nejsilněji projevoval v systému dlouhých vokálů a diftongů. Po jisté době kolísání se ustálilo psaní *au* (diftong *ou*) aspoň uprostřed a na konci slova. Pomaleji však pronikalo *ej* a některé další jevy rozšířené v řadě nářečí. Největší potíže působilo sjednocení spisovného úzu v systému dlouhých vokálů, kde byly mezi nářečími největší difference. Systém, který vznikl po diftongizaci dlouhého *ó*, byl nevyvážený a vyrovnal se úžením *é > í*. Přibývalo také protetické *v-* (Porák, 1979, s. 107).

Zaměříme se na ty změny, které nejvíce a nejvýrazněji odlišovaly spisovný psaný úzus od nářečí, a na míru jejich pronikání do tiskařského a písařského úzu. V dnešní době tyto změny patří k základním rozdílům mezi spisovnou a obecnou češtinou.

5.1 Počáteční *o-* a protetické *v-*

Počáteční *o-* mělo v staré češtině výrazný sklon k přijímání protetických a hiátových hlásek; s výjimkou některých okrajových nářečí jsou tyto sklony dosvědčeny na celém území českého jazyka (je to především *v-*, dále *h-*). Protetické *v-* a *h-* jsou doloženy už ve 14. století. Protetické *h-* bylo omezeno zřejmě jen na některé okrajové oblasti Čech a východní část středomoravských nářečí a v literárních textech se vyskytovalo jen do 15. století. Spisovný úzus tuto protetickou hlásku nepřijal a v období od 16. století se podoby *sh-* vyskytují jen sporadicky v textech lokálního charakteru a dosahu a jen u některých slov. V tiscích jsou jen zcela výjimečné.

Protetické v- neproniklo plně do spisovného jazyka, vyskytovalo se v spisovných textech v různých dobách v různé míře. Pokud jde o frekvenci protetického v- v textech, vycházejí badatelé většinou z materiálu Gebauerova, z něhož vyplývá, že tento jev se šířil zejména v 15. století a ustupoval ve 2. pol. 16. st. Vyhraněnou skupinu mezi doklady slov na o-/vo- tvoří vlastní jména. U křestních jmen zdomácnělých (*Oldřich*) převládají podoby s v- tam, kde je protetické v- v nářečí; tam, kde není, převládají podoby s o-. Jména méně zdomácnělá nebo omezená především na šlechtu mají podoby s o-, vcelku je však u nich úzus dosti rozkolísaný. Příjmení s protetickým v- se udržují v spisovném úzu stále, ústup protetického v- je tolik nezasáhl (*Jan Wopice*). U místních jmen, jmen řek, jež jsou součástí běžného úzu a nejsou omezena jen na užití úzce lokální, jsou v spisovném úzu obvyklé v tomto období většinou jejich lokální (vlastně nářeční) podoby, jako *Vorlice*, *Votava*.

Protetické v- není vůbec doloženo nebo se vyskytuje jen ojediněle v textech: v Štětinových tiscích Barlaam, ojedinělé je v tiscích veleslavínské tiskárny, není v kralických tiscích, protetické v- není u Komenského. Důsledné je protetické v- v Dušíkově tisku ErasEv (*wod*, *wo*, *won*).

U biblí je dosti nápadný rozdíl mezi Starým a Novým zákonem, v Starém zákoně jsou podoby s protetickým v- zastoupeny hojně. V Novém zákoně je počet menší, v Novém zákoně se však nevyskytují některá slova, která v SZ mají také podoby s v-: obočí, obojek, obrok. Tento řidší výskyt podob s v- v NZ souvisí zřejmě s tím, že SZ má svým obsahem blíže k běžnému dennímu životu než evangelia a epištoly NZ.

V řadě rukopisů protetické v- vůbec není doloženo nebo je řídké a ojedinělé. Má na to vliv několik činitelů, jednak stylistických, jednak lokální původ textu a písaře. Vliv má i dobový tiskařský úzus.

V 1. pol. 16. st. protetického v- přibývá; zvyšuje se procento slov, která jsou doložena s v-. Vysoký výskyt v- lze pozorovat v lékařské literatuře, učebnicích počtů, praktických příručkách, v zábavné literatuře, ve veselohrách. V- se začíná objevovat u pražských tiskařů (*Pavel Severýn*, *Netolický*, *Melantrich*). Objevuje se i opačná tendence, stav bez v-, zejména v náboženských, filozofických, vzdělávacích tiscích. V moravských

tiscích protetické *v-* v podstatě nezdomácnělo. Kralický úzus užíval jen podob s *o-*. Ke kralickému úzu se přibližoval i úzus Veleslavínův, který si ovšem ponechával protetické *v-* v některých slovech týkajících se běžného denního života. Protetické *v-* nepochybně nebylo původně u řady slov cizích a u některých slov knižních, biblických, která nepatřila k běžné slovní zásobě nářečí.

Náměšťská mluvnice se k *v-* nevyjadřuje. Protetickým *v-* jako problémem spisovné normy se zabýval Jan Blahoslav. Konstatuje, že se říká „*vopilý, moha říci neb napsati opilý*“. Připouští i některé podoby s *v-* (vožralý). Proti *v-* se staví Konstanc. Rosa podobně jako Nudožerský připouští protezi zejm. v poezii z důvodů metrických. Je vidět, že gramatikové 17. století v teorii vycházejí z úzu kralického, ale existují i podoby s *v-* u běžných slov, protože podoby s *o-* byly pro většinu uživatelů spisového jazyka knižní; ostatně i připouštění podob s *v-* z důvodů metrických nebo eufonických svědčí o tom, že podoby s *v-* nezněly vulgárně (Porák, 1979, s. 120–133).

5.2 Diftongizace *ú-* > *ou-* na začátku slova

Psaní *au* uvnitř a na konci slova místo staršího *ú* začalo v tiscích převažovat od konce 20. let 16. st., od pol. 16. st. je *ú* už jen ojedinělé nebo velmi řídké. Na začátku slova, po předponě nebo ve spřežkách byl vývoj odlišný. Psaní *au-* zde pronikalo později a pomaleji, konkrétně o 20 let později než původní psaní. Samostatnou skupinu zde tvoří vlastní jména, zejm. místní a od nich utvořená jména osobní (především šlechtická). U místních jmen jsou podoby s diftongizovaným *ou-* časté už od pol. 15. století. Diftong se tiskne i píše důsledně jako *au-*, doklady na psaní *ou-* jsou sporadické a jen v rukopisech.

Au- na začátku slova je velmi sporadické. Poněkud více se *au-* prosazuje v tiscích, kde bychom jeho výskyt mohli spojit s faktory stylistickými: s tematikou, se žánrem a zaměřením textu. Poměrně brzy se začínají podoby s *au-* objevovat v lékařské literatuře, především u běžně

známých termínů domácího původu, jako *aud*, *auplawice*. Postupně podoby s *au-* se stávají stále běžnější a většina slov je doložena jen v podobě s *au-* nebo s kolísáním obou podob. Podoby s *au-* převažují u slov svázaných s každodenním životem a patřících do běžné slovní zásoby.

Gramatikové 16. století se k otázce *v-/au-* na začátku slova nevyjadřují, a tak na jejich názor můžeme usuzovat jen z jejich vlastního úzu. NámMl má obojí podoby (*aufta*, *vmluwa*), převažují však podoby s *v-*. Blahoslavova mluvnice se v této věci neliší od jeho úzu a podoby s *au-* jsou v ní celkem běžné (*autěk*, *aud*). Nudožerský v své mluvnici uvádí slovo *aurok* jako příklad na slabiku složenou jen z vokálů; je to zároveň svědectví o diftongické výslovnosti *ou*. Konstanc dává teoreticky přednost podobám s *v-* (*vrážka*, *vraz*). Proti úzu Kralické bible se vyslovil Šteyer, který dává přednost psaní podle soudobého mluveného úzu (*auřad*, *auroda*). Rosa dává přednost podobám s *au-* a jako první se zabýval tímto jevem i z hlediska slovotvorného. Jandyt se opírá o Rosu, v textu své mluvnice dosti důsledně užívá podob s *au-*. Mluvnice tedy podávají výstižné svědectví o soudobém úzu psaném i mluveném a pod tlakem mluveného úzu i úzu psaného preferují podoby s *au-* (Porák, 1979, s. 107–119).

5.3 Diftongizace *ý > ej*

Diftongizace *ý > ej* má první doklady z konce 14. století. V 15. století je dokladů poměrně málo, hojnější jsou až v textech 16. století.

Nejstarší tisky mají *ý*, *ej* je v nich zcela ojedinělé, teprve ve 20. letech 16. st. se v některých tiscích začíná objevovat *ej* (tištěno zpravidla *ay*), nejprve v kmeni slov (a v předponě *vý*), o něco později v zakončeních adjektiv. Poměrně málo pronikalo *ej* v slovesech *býti*, *bývati*. U bible pozorujeme jistý rozdíl v užívání obojích podob mezi Starým a Novým zákonem, NZ má podoby s *ej* řidší. Podobný rozdíl je i u protetického *v-*, u zúženého *í* a v Kralické bibli i u počátečního *au-*.

Diftongizované *ej* se začalo v hojné míře v tiskařském úzu šířit od 30. let 16. st., zejm. v tiscích, a to především v kmeni slov (*kromě býti*,

bývati), mnohem méně v zakončeních adjektiv. Šíření postupuje rychleji v tiscích pražských, méně v některých tiscích moravských. Ale i mezi pražskými tisky se vyskytují kolem poloviny 16. st. některé, v nichž je výskyt dosti nízký; jsou to zejména tisky náboženského a filozofického obsahu. Velmi častí jsou podoby s *ej* zejména v tiscích lékařských, v zábavné literatuře, v knihách lidového čtení, hrách z venkovského prostředí. Vedle toho lze pozorovat v některých tiscích z centrální oblasti Čech náběhy k důslednějšímu pronikání *ej* do spisovného úzu. Důsledné je *ej* v tisku ErasEv, v kmeni i v zakončeních adjektiv (není pouze po *c*, *z*, *s*). V tomto tisku je i důsledné protetické *v-* a počáteční *au-*.

Ve srovnání s ostatními jevy pronikalo diftongizované *ej* více, především v kmeni slov, a do jisté míry byl tímto českým územ ovlivněn i úzus kralický, ovšem ústup podob s *ej* v tiscích kralických je ve srovnání se soudobým územ přece jen dosti patrný. Naproti tomu v rukopisech je *ej* častější, a to už od poč. 16. st. Méně časté je v rukopisech, které byly určeny širší veřejnosti a plnily vlastně funkci knihy. Velmi časté je *ej* v zápiscích, soukromé korespondenci. Čím je psaný text bližší mluvenému úzu, tím je v něm pak *ej* častější i v zakončeních. Výskyt *ej* v městských knihách moravských (častěji v kmeni, řidčeji v zakončeních) však svědčí o tom, že *ej* pronikalo do jednacího, úředního stylu spisovného jazyka.

Podoby s *ej* převládaly (kromě úzu kralického, kde je v nich *ý*) velmi výrazně u slov z běžného denního života (*tejden*, *pejcha*). Vlastní jména zpravidla vstupovala do spisovného úzu v té podobě, v jaké žila v místním prostředí. Proto jsou u místních jmen běžné podoby *Tejn*, *Mejto*. Rovněž u některých apelativ přejatých z němčiny je v této době běžné *ej*, které odpovídá diftongu, jenž u těchto slov v němčině byl v době přejetí (*utreich*, *hampejz*). Diftongizace původního měkkého *í* po *c*, *z*, *s* je doložena jen řídce, častější je jen u slov *cejtiti*, *zejskati*, *jazejček*. U slov jako *vozík*, *psík*, *nazývati* je ojedinělá. Slova *zítra*, *pozítří*, *k zítří* jsou doložena už od poč. 16. st. téměř výhradně s *ej*. V rýmu převažuje výrazně nediftongizované *y*.

Máme-li zmínit postoj gramatiků k pronikání *ej* do spisovného úzu, je třeba oddělit diftongizaci v kmeni slov od zakončení adjektiv. Pro gramatiku náměšťskou a Blahoslavovu je rozhodující jejich úzus, protože

přímo se k věci nevyjadřují a paradigmata tyto mluvnice neobsahují. Obě gramatiky mají ve vlastním textu a příkladech podoby s *ej* v kmeni u některých slov (*mejli se, vejš*). V zakončeních mají obě gramatiky jen *ý*. Mluvnice Matouše Benešovského má v paradigmatech tvrdých adjektiv a zájmen jen zakončení na *-ý*. V textu mluvnice je v kmeni některých slov *ej*. Nudožerský dosvědčuje, že psané *ý* se v Čechách vyslovovalo jako *ej*, že např. slovo *strýc* se vyslovovalo (a tedy i četlo) *strejc*. Mluvnice 17. st. postupně připouští *ej* i do psaného spisovného jazyka a do tiskařského úzu. Výslovnost s *ej* se pro různé mluvnice 17. st. stává také pomůckou, kdy se má psát dlouhé tvrdé *ý*. V zakončeních tvrdých adjektiv se objevuje *ej* poprvé až v anonymní jezuitské gramatice. Obojí podoby pokládá za „dobré“ Konstanc. V paradigmatech adjektiv i přivlastňovacích zájmen má obojí zakončení vedle sebe, někdy je na prvním místě koncovka s *ý*, jindy s *ej*. Šteyer preferuje v kmeni slov *ej* a v zakončeních dává přednost *ý*. Rosova mluvnice uvádí důsledně obojí podoby, zakončení na *-ý* stojí na prvním místě (Porák, 1979, s. 134–144).

5.4 Starší *é* proti novějšímu *í*

Nejstarší doklady na změnu *é > í* uvádí Gebauer už ze 14. st., ale jsou, stejně jako v 15. st., řídké, teprve v textech 16. st. přibývá zúženého *í*. Pro 16. st. jde v obou případech (*é-í, é-ie-î*) v psaných textech zřejmě pouze o dvojici *é > í*, přičemž toto *í* se píše a tiskne různými způsoby. Prvotisky a tisky z počátku 16. st. mají jen *é* nebo je v nich *í* jen zcela ojediněle. V tiscích se zúžené *í* prosazovalo pomaleji než např. diftongizované *ej*, v zakončeních adjektiv pomaleji než v jiných případech.

Opět jako u dalších změn můžeme pozorovat jistý rozdíl mezi texty Starého a Nového zákona, v SZ bývají zúžené podoby častější. Podoby s *í* připouští i kralický úzus, i u Komenského se tento jev vyskytuje. Zúžené podoby nepronikly do spisovného úzu na konci slov u adverbíí a sekundárních předložek typu *také, prvé, vedlé, podlé*. Zúžené podoby začaly pronikat v deminutivech typu *srdýčko, jádýrko, dvířka*. Zúžené podoby

začaly pronikat koncem 1. pol. 16. st. v hojnější míře v přejatých slovech na *–ěr* (*halíř*, *kanclíř*). Kolem pol. 16. st. plně proniklo zúžené *í* v tvarech sloves 4. prez. třídy s kořenem na *–l*, v nichž se původní dlouhé *jať* změnilo v *é* (*chválé*, *chváléc*). Nezúžené *é* se vyskytuje pouze u přechodníků (*chváléce*). V tiscích se neprosadilo úžení v zakončeních tvrdých adjektiv (*dobrýho*) a stažených tvarů zájmen (*svýho*). V textech, jejichž jazyk je bližší jazyku mluvenému, se zúžené podoby vyskytují, ale v míře mnohem menší než diftongizované *ej*. Úžení bylo důsledně provedeno v nářečích. Zúžené *í* pronikalo jen v malé míře, a to v textech, jejichž jazyk byl blízký jazyku běžně mluvenému, do zakončení adjektiv a do substantivní koncovky nom. pl. *–é*, *–ové*. Dosti hojné je však toto úžení ve verších pro potřeby rýmu.

Náměšťská mluvnice se k věci přímo nevyjadřuje, je zastoupeno *í* (*dýle*, *mýně*), *vedle méně*, *lépe*. Zúžené podoby jsou řídké, v koncových tvarech pak zcela ojedinělé. Blahoslav má v textu své mluvnice podoby s *í* jen ojediněle, vcelku však podoby s *í* neodsuzuje. Úžení v koncovkách adjektiv pokládá za jev nářeční nebo běžně mluvený. Další mluvnice v podstatě registrují soudobý spisovný úzus, berou na vědomí *í* v některých slovech, zčásti začínají v některých pádech do paradigmát tvrdých adjektiv pronikat zúžené tvary. V hojném počtu se objevuje *í* až u Drachovského. Pokud jde o mluvnice z 2. pol. 17. st., značnou pozornost věnuje tomuto jevu Konstancův Brus. Uvádí na různých místech řadu slov s obojí podobou (*obydlé*, *obydlí*). Šteyer má v paradigmatech adjektiv vedle sebe obojí podoby (*krásnýho*–*krásného*), v jeho vlastním úzu však v zakončeních silně převažuje *é*. V Rosově gramatice jsou zúžené podoby důsledně uváděny v paradigmatech adjektiv vedle tvarů nezúžených a také v jeho vlastním úzu jsou tyto podoby běžné, jsou zastoupeny téměř 50%. V kmeni slova často připouští obě možnosti, ale vcelku dává spíše přednost podobám nezúženým (Porák, 1979, s. 145–157).

II. PRAKTICKÁ ČÁST

6. HLÁSKOSLOVÍ V DIALOGICKÉ ČÁSTI

Hláskosloví je nauka, která se zabývá zkoumáním samohláskového a souhláskového systému jazyka a jejich vývojem. Nejjednoduššími složkami jazyka jsou hlásky v jazyce mluveném a jim odpovídají písmena v jazyce psaném. Hláskosloví je nauka o hláskách (Šaur, 2005, s. 9).

Jedná se tedy o dialogický text, realizovaný formou otázky a následné odpovědi. V otázce je představeno příslušné přikázání, nebo je nastolen nějaký problém a v odpovědi lze nalézt odůvodnění, vysvětlení, řešení daného problému. Některé části textu jsou často doplněny úvahovými prvky. Autor se snaží vysvětlit čtenáři podstatu hříchu, význam přikázání a víry a zdůrazňuje nutnost lásky, čestnosti a pravdomluvnosti. V těchto pasážích lze nalézt největší množství nespisovných prvků jazyka, lidových výrazů (Janečková, 2009, s. 62).

6.1 Protetické v-

Protetické v- se objevuje již ve 14. století u základů slov všech slovních druhů začínajících na samohlásku o- (*vokno, vona, vod, otevřít*). K největšímu rozšíření dochází v 15. století. Na pronikání protetického v- měl vliv především jazyk mluvený, kde v- bylo velice výrazným rysem. Během 16. století tendence pronikání tohoto jevu do spisovného jazyka vymizela. K protetickým a hiátovým hláskám řadíme dále *h-* (hlavně v jihozápadočeských nářečích) a *j-* (ve středních Čechách). Tyto hlásky nemají doložený etymologický původ. Protetické v- je typické především pro česká nářečí v užším slova smyslu, pro obecnou češtinu a západní Moravu. Současný spisovný jazyk protetické v- nepřipouští (Komárek, 1958, s. 152).

Sice se ve zkoumaném vzorku protetické *v*- vyskytuje, avšak v menší míře. Ale na základě prostudované literatury můžeme potvrdit, že tento nepříliš hojný výskyt odpovídá i jiným tiskům z končící první poloviny 18. století. Příklady dělíme podle slovních druhů. Výsledky zaneseme do tabulky a poté grafu.

a) Slova s protezí - celkový počet 9:

Podstatná jména (celkem 7):

vokno (122), *vocel* (188), *volovo* (188), *vobojek* (200), *vožrlec* (202), *voráč* (197), *voráci při pluhu* (197);

Přídavná jména (celkem 1):

černovoký (145);

Předložky (celkem 1):

vod živých (124).

b) Slova bez proteze - celkový počet 119, například:

Podstatná jména: *ve jménu otce* (115, 123 3x, 135 4x, 163 4x), *osoba* (117, 126), *svatý Ondřej* (120), *ostatky* (120 2x), *ostatkové* (121, 132), *obraz* (123 5x, 122 5x, 132 3x, 142 6x, 173 5x), *očima* (123, 127 2x), *obvazy* (125), *obluda* (125), *oheň* (137), *obyčeje* (155 2x), *oděv* (161, 167 3x), *odpověď* (163), *omylem* (191);

Přídavná jména: *obzvláštní* (165, 178, 209);

Zájmena: *ona* (135), *on* (142), *oni* (156, 160, 231);

Číslovky: *z obouch* (124, 211), *obojí* (135);

Slovesa: *odívati* (177), *odkrývati* (201);

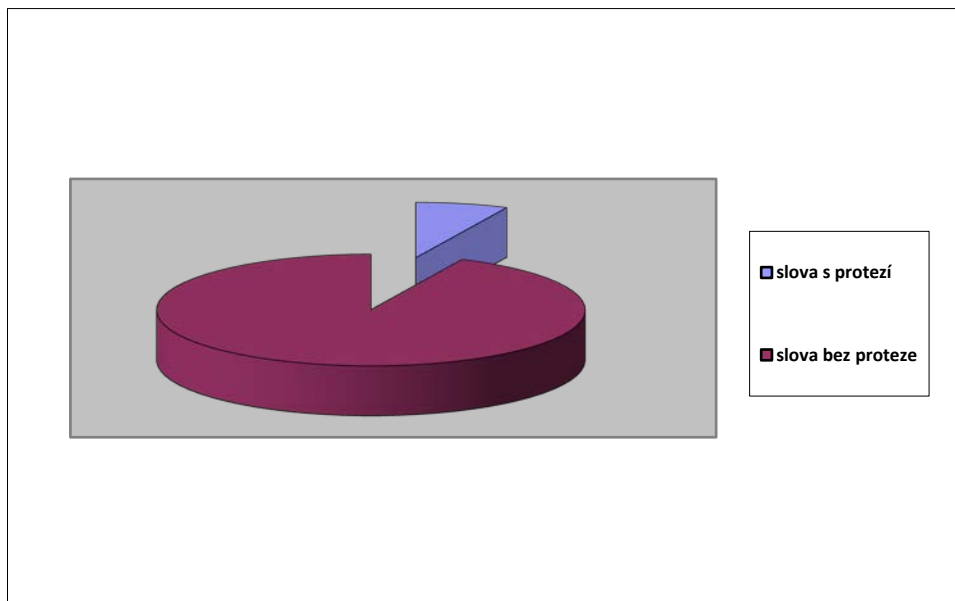
Předložky: *o* (115 2x, 123 3x), *od* (125, 130 3x, 153, 167, 187, 211, 234).

V dialogické části se vyskytují pouze podstatná jména, jedno přídavné jméno a jedna předložka. Pro úplnost uvádíme i slova bez proteze, největší zastoupení mají podstatná jména (*obraz*, *otec*). V části příkladové nemá protetické *v*- žádné zastoupení (viz níže).

Tabulka slov s protetickým v-

Slovní druh	S protezí	Bez proteze
Podstatná jména	7	81
Přídavná jména	1	7
Zájmena	0	8
Číslovky	0	3
Slovesa	0	5
Příslovce	0	0
Předložky	1	15
Spojky	0	0
Částice	0	0
Citoslovce	0	0
Celkem	9	119

Graf protetického v-

Vysvětlení

Slova s protezí: 7 procent

Slova bez proteze: 93 procent

6.2 Diftongizace *ú* > *ou* na začátku slova

Podle Komárkovy mluvnice se tato změna začíná hojněji projevovat až v památkách z posledních desetiletí 14. stol. Od pol. 16. st. jsou již podoby s *ú*- jen ojedinělé, zcela ojedinělé jsou doklady z 13. stol. Spřežka *au* tu však zcela převládá a pravidelně se jí užívá až do roku 1848. Diftongizace proběhla téměř na celém území, ve všech dialektech českého jazyka kromě nářečí východomoravských a slezských. Nepatrné zbytky nediftongizovaného *ú* jsou dodnes také v nářečích jihozápadočeských, hlavně v chodštině. Tato změna probíhala paralelně s diftongizací *ý* > *ej*. Hlávka *ú* v *ou* se ve slově diftongizovala ve všech pozicích a v postpozici po souhláskách tvrdých i měkkých (*padnout*, *nesou*, *mouka*, *ousta*). V dnešní spisovné češtině používáme za začátku slova pouze *ú* (*ústa*). Pokud se dnes vyskytnou tvary s *ou*, jedná se o stylisticky nižší rovinu (nářečí). Fonetické

podmínky a průběh diftongizace nejsou zcela jasné. Sám Gebauer uvedl domněnku, že jde o vliv německé diftongizace, provedené ve 14. a 15. století (Komárek, 1958, s. 147).

V práci zmiňujeme pouze změnu **ú->ou-** na začátku slova, neboť ta je považovaná za příznakovou, diftongizace uprostřed slova či na konci nenese rys příznakovosti, proto ji nezmiňujeme.

6.2.1 Na začátku slova

Podle Komárkovy mluvnice pronikla tato změna na začátek slova pomaleji, ve větší míře až ve 2. pol. 16. st. Kvantita počátečního *u/ú* nebyla důsledně dodržována. Tam, kde se na počátku slova vyskytovalo krátké *u*, tam diftongizace nenastala a podle pravidel ani nastat nemohla. Podoby s **ou-** se vyskytují nejvíce u slov běžné slovní zásoby.

Převažují příklady v diftongizované podobě, nediftongizované podoby se v textu vyskytují jen výjimečně. Výsledky uvádíme statisticky a také graficky.

Změna *ú->ou-* na počátku slova - celkový počet 7:

Podstatná jména v různých pádech.

Genitiv (celkem 2):

jsou oumyslu (231), *byl zlého oumyslu* (241);

Dativ (celkem 1):

že nebyl k tomu ouřadu (240);

Akuzativ (celkem 2):

oud schnilý odřezávají (187), *mít oučast* (155);

Instrumentál (celkem 2):

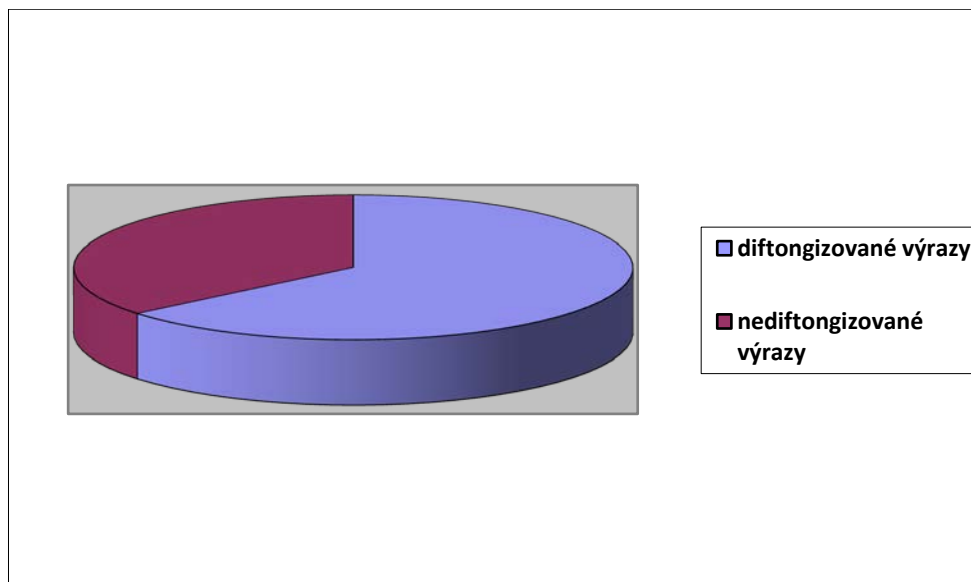
s tím oúmyslem (137), *ouzkostí zaslepení* (205).

V katechismu je změna **ú>ou** na začátku slova provedena téměř důsledně. Výjimkou jsou výrazy *umluva* (200), *usta* (235) a *Zlatoustý* (139), *neustupné* (169).

Tabulka změny *ú > ou* na začátku slova

Pozice	Diftongizované	Nediftongizované
Počáteční <i>u</i> -	0	4
Počáteční <i>ú</i> -	7	0
Celkem	7	4
Součet celkem	11	

Graf diftongizace *ú > ou* na začátku slova

Vysvětlení

Diftongizované výrazy: 64 procent

Nediftongizované výrazy: 36 procent

6.3 Diftongizace *ý > ej*

Jde o hláskoslovnou změnu, která se sporadicky vyskytovala již ve 12. a 13. století. Tento jev je však pro literární památky typický až ke konci 14. a během 15. století, kdy se rozšířil téměř po celém území českého jazyka. V 16. století je tento jev v psaných a tištěných textech velice častý. Tento proces se ustálil přibližně od pol. 16. st. Změna byla zcela provedena na většině českého jazykového území, a to jak v Čechách, tak i na Moravě v oblasti nářečí hanáckých. Právě z mluvené češtiny proniká do psané a tištěné podoby češtiny diftongizace *ý > ej*. Stejně jako tomu bylo u diftongizace *ú > ou*.

Podobně jako u změny *ú > ou* byl původně první část diftongu nízký vokál *a*, který je blízký našemu *a*. To se promítlo v grafice, protože původně se nový diftong zapisoval **ay**. Tento zápis ustoupil ve 2. pol. 16. st., kdy se prosadilo zapisování **ey**. Přesné příčiny vzniku této změny však nejsou jazykovědcům zcela jasné. Již Gabauer vyslovil domněnku, že na tuto změnu měla vliv německá diftongizace.

V dnešní době jde o typický znak obecné češtiny – **typ dobřej**. Spisovný jazyk má kodifikovanou podobu nediftongizovanou (Komárek, 1958, s. 146).

Diftongizaci *ý>ej* dělíme podle toho, kde změna nastala: základ slova, předpona *vý-*, zakončení adjektiv a adjektivních tvarů zájmen. Uvedeme diftongizované i nediftongizované výrazy, pak je vložíme do tabulky a také do grafu.

6.3.1 Základ slov

Podle Porákovy příručky v kmenu slova probíhala změna zároveň se změnou v předponě *vý-*. Do této části patří i sloveso *být*. Jedná se především o slova běžné slovní zásoby.

a) Diftongizované výrazy - celkový počet 25:

do mlejnu (152), *mejti se* (115), *slejchal* (115), *dotejkalo se* (120), *tejkající se* (121) *a sobě se tejkají* (180), *z dvoru mléka, sejry a slepice* (181), *pro pejchu do pekla padl* (134), *slejchával od předků* (136), *pejcha* (125), *vymejšlejí* (189), *vymejšlet* (190), *mejlejí* (200), *stejskal* (157), *stejskají* (134), *vysejpají* (142);

b) Nediftongizované výrazy, například:

býti (118), *bývá* (169), *bývají* (169), *přebývá* (120), *slýcháme* (135), *bývají* (200), *potýká* (206).

V základu slov je diftongizace nejhojnější. Dokládají to výše uvedené příklady. Nejvíce této změně podlehla slovesa, výjimkou je ovšem sloveso *být* a jeho další odvozeniny.

6.3.2 V předponě *vý-*

Psaní *vej-* začíná převažovat v tiscích od 20. let 16. století. Opět jde o běžnou slovní zásobu (Porák, 1979, s. 107).

a) Diftongizované výrazy - celkový počet 9

vejstupky (186, 162, 166), *dává všem vejstrahu* (205), *vejšiti* (223), *tak řečených vejžlat* (136), *vejmluva* (182), *vejškrabu* (210), *vejskal* (240);

b) Nediftongizované výrazy, například:

výchova (152, 166).

Tisk *vej-* lze ve zkoumaném textu také objevit. Diftongizují se hlavně výrazy, kde je dlouhá předpona *vý-*. K nediftongizovaným příkladům z textu můžeme přiřadit výraz *výchova*.

6.3.3 V zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen

Na základě Porákovy publikace uvádíme, že na konci slov se změna prosazovala mnohem méně. V textu jde hlavně o zakončení tvrdých adjektiv a vztažného zájmena.

a) Diftongizované výrazy - celkový počet 5

Adjektiva – tvary maskulin:

Nominativ sg.: *kamennej* (112), *malovanej kostel* (132), *nakloněnej syn* (173);

Akuzativ sg.: *kradenej* (145);

Zájmeno - M:

Nominativ sg.: *ktorej* (154);

b) Nediftongizované výrazy, například:

jediný Bůh (113), *desátý článek* (114), *plné vonných věcí* (123), *byl žádaný* (132), *umrtvený Krystus* (143), *měděnný had* (152).

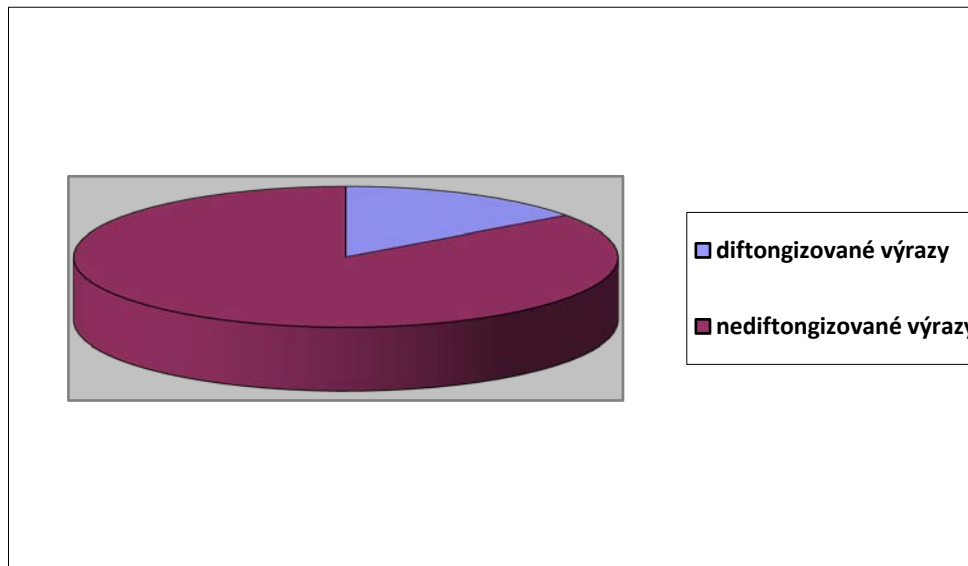
Příkladů je velmi málo, týkají se nejvíce adjektiv a zájmen v maskuliním tvaru.

Tabulka diftongizace *ý > ej*

Pozice	Diftongizované	Nediftongizované
Základ slova	25	26
Předpona vý-	9	2
Zakončení	5	192
Celkem	39	259

Nejvíce se *-ej-* se vyskytuje v kmenu slov, méně v předponě *vý-* a nejmenší výskyt je v koncových tvarech. Nediftongizovaných podob je mnohem více.

Graf diftongizace *ý > ej*

Vysvětlení

Diftongizované výrazy: 15 procent

Nediftongizované výrazy: 85 procent

6.4 Úženi $\acute{e} > \acute{i}$

Jde o poslední změnu, kterou také řadíme do hláskosloví. Úženi se nejvíce šířilo v 16. století, ale existují doklady již ze 14. století. Změna byla podmíněna foneticky zavřenou výslovností $\acute{e}$, která vedla k zúžení samohlásky $\acute{e}$ v $\acute{i}$. Nové zúžené $\acute{i}$ nemělo nejprve ustálený způsob tisku. Během 1. pol. 16. století ustoupilo *ie* a *ye*. Do spisovného jazyka pronikala změna $\acute{e} > \acute{i}$ velice pomalu. Ještě dnes je mnoho zúžených podob považováno za nespisovné (*mléko* – *mlíko*). Současný úzus ustálil zúžené podoby po měkkých slabikách (říci), v tvrdých slabikách je častější nezúžená podoba (délka), někde jsou možné obě varianty (*světélko*, *světýlko*) (Komárek, 1958, s. 151).

Úženi $\acute{e} > \acute{i}$ dělíme podle místa, kde změna nastala: základ slov domácích, přípony slov přejatých, poté koncové tvary výrazů. Uvedeme zúžené i nezúžené podoby, tyto podoby zobrazíme v tabulce a grafu.

6.4.1 Úženi v základu slov

a) Zúžené výrazy - celkový počet 26:

Podstatná jména (celkem 2):

srdičko (127 2x);

Slovesa (celkem 9):

nýsti (121), *převlíkati si* (142), *spolíhati se* (132), *zhlídati* (151), *spolíhati se* (211), *přínýsti* (237);

Příslovce (celkem 15):

svívolně (142, 153, 174, 187), *ve čtvrtěk večír* (152, 155), *dýle* (211), *dýlejc* (231), *mýně* (157 2x);

b) Nezúžené podoby, například:

před deseti (211), *snesti* (231), *dešť* (152).

Novější *í* za starší *é* je v základu slov doloženo velmi často.
U sloves 9x, u příslovčí až 15x, kdy se nejvíce objevuje u výrazu *svívolně*.

6.4.2 Úžení ve slovech přejatých

Pouze zúžené podoby – celkový počet 2:

kanclíř (241), *kunštýř* (213).

6.4.3 V zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen

Zde věnujeme pozornost zakončením tvrdých adjektiv, číslovek skloňovaných podle vzoru *mladý*, přivlastňovacích, tázacích, vztažných, neurčitých a záporných zájmen.

a) Zúžené podoby - celkový počet 92:

Adjektiva a číslovky (celkem 54):

Nominativ sg + pl.: *prospěšný malování* (115), *živý vyobrazení* (121), *samaritánský ženy* (121), *mnohý maštale* (142), *živý zrcadlo* (131), *složený příčiny* (142), *hrozný rouhání* (152), *falešný věci* (211), *pravý evangelium* (221), *písmo svatý* (231);

Dativ sg.: *k svatému* (115), *i k božskému* (142), *k vdaný přítelkyni* (208);

Akuzativ sg.: *měděnýho hada* (152 2x);

Lokál sg.: *na bílý pleně* (114), *v dobrým následování* (121), *v písmě svatým* (211), *o ďábelským kozlu* (152), *na židovský zahradě* (162), *v druhým přikázání* (153), *v Novým a Starým zákoně* (116, 118, 231, 175 2x),

odcházím ve zlým (121), v šestým přikázání (211), v jedny komoře (162), o desátým (162), o svobodný osobě (189);

Zájmena (celkem 38):

Dativ sg.: *k svému životu (114), mýmu (211);*

Akuzativ sg. + pl.: *svého posvátného (116), žádný dítě (182), každý duše (193), svého protivníka (134);*

Lokál sg.: *v mém bratrstvu (114), v srdci svým (141), ve své svrchovanosti (211), na takovém místě (184), na kterém místě (231), o takový neřesti (213).*

b) Nezúžené podoby, například:

Adjektiva a číslovky:

něco zlého (157), dobré vyměření (194), bez křivého svědectví (122), lehké břímě (152), bez srdečného pláče (167), v velký věci (191), druhé mučednictví (211), šťastné (121 2x), nebeské (151), řádu svého (213), celému světu (211), proti sedmému přikázání (217);

Zájmena:

řádu svého (213), proti tvému bližnímu (122), bez svého hořkého umučení (128), jaké to je (163), kteréž (142).

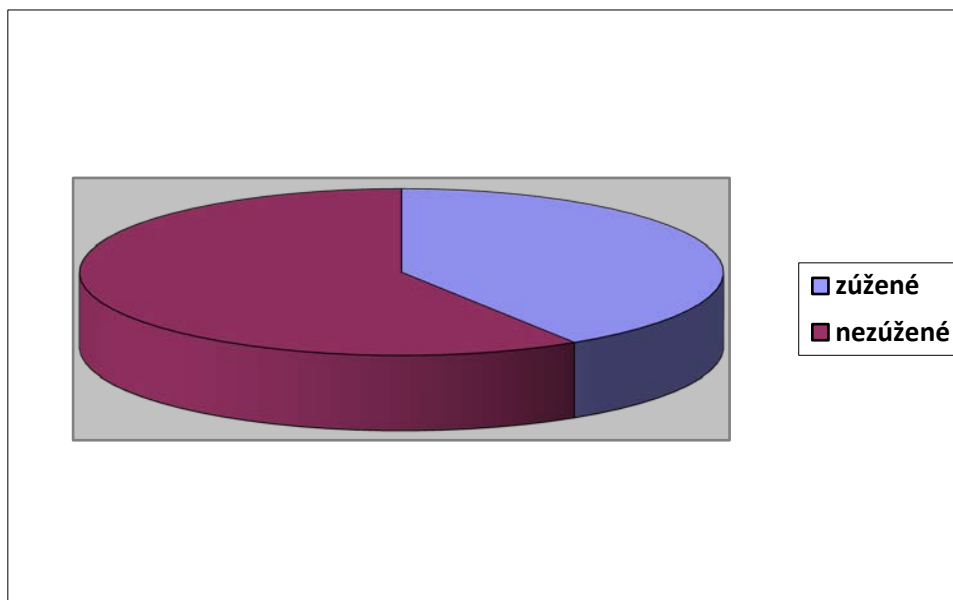
Uprostřed slov se zúžené podoby vyskytly celkem 26x, v příponě přejatých slov pouze 2x a v zakončeních u adjektiv a číslovek 54x, u zájmen celkem 38x.

Tabulka úženi é > í

Pozice	Zúžené	Nezúžené
Uprostřed slov	26	19
Přípona přejatých slov	2	0
V koncových tvarech	92	152
Celkem	120	171
Součet celkem	291	

Z tabulky vyplývá, že v tomto případě počet nezúžených podob převyšuje počet zúžených. Nejvíce zúžených případů nalézáme v koncových tvarech slov, poté v základu výrazů a nejméně v příponách přejatých slov.

Graf úženi é > í

Vysvětlení

Zúžené výrazy: 41 procent

Nezúžené výrazy: 59 procent

7. HLÁSKOSLOVÍ V MONOLOGICKÉ ČÁSTI

Jde tedy o monologickou část katechismu, která je realizována formou *exempel* a obsahuje moralizující příklady. Tyto příklady slouží jako argumenty k autorovým výkladům. Příklady jsou nápadné svým menším typem písma.

V rovině jazykové mívají příklady blíže ke starší češtině. Právě ony zachovaly nejeden jazykový prvek, který v polovině 18. století patřil už mezi archaismy. Podle opotřebovanosti některých stránek tisku lze soudit, že katechismus byl čten především v místech obsahujících tato exempla (Janečková, 2009, s. 64).

7.1 Protetické v-

Bratrské tisky – včetně *Bible kralické* – dodržovaly konzervativní úzus bez proteze. Marně bychom hledali protetické v- v Komenského *Didaktice*. Tuto tendenci mají i tisky veleslavínské, třebaže v některých výrazech pojmenovávajících věci nebo činnosti běžného denního života protezi zachovávají. Jezuitští autoři ani tiskaři tomuto jevu svůj úzus běžně mluvenému jazyku nepřiblížili. Zatímco se tento jev šířil dál a pokračoval již na převážné části českého jazykového území, oni se vrátili k bratrskému úzu předbělohorskému (Janečková, 2009, s. 20).

V dialogické části byla proteze zastoupena celkem 9x, v příkladové části se však ani v jednom případě protetické v- nevyskytuje. Pro úplnost vypisujeme i výrazy, ve kterých se tento jev mohl vyskytnout. Výrazy dělíme podle slovních druhů a zjištěné výsledky pak zobrazujeme v tabulce a v grafu.

Podstatná jména - celkový počet 38 – uvádíme v nominativu:

Maskulina (celkem 27):

oltář (119), *oděv* (211), *otec* (211, 222 6x, 150 3x, 170 3x), *ohěň* (211, 200, 222), *obyvatel* (200), *ohled* (222), *odpadlec* (233), *odřezanec* (233), *oltář* (119), *Ondřej* (231), *opat* (170);

Feminina (celkem 9):

ozdoba (233), *osoba* (202, 222), *obluda* (155), *oči* (155, 156, 230, 137, 165);

Neutra (celkem 2):

občerstvení (204), *opilství* (211);

Přídavná jména - celkový počet 6:

ohnivý (222), *otcovský* (154), *obohacený* (239), *opilá* (211), *obzvláštní* (204), *odvedení* (230);

Číslovky - celkový počet 1:

osm (230);

Slovesa - celkový počet 11:

odehnal (119), *obětoval* (119), *oddal* (137), *odpověděl* (239, 119), *odsuzoval* (222), *odloudil* (222), *opanoval* (233), *odepřel* (196), *odbyl* (196), *opovážil* (196);

Předložky - celkový počet 11:

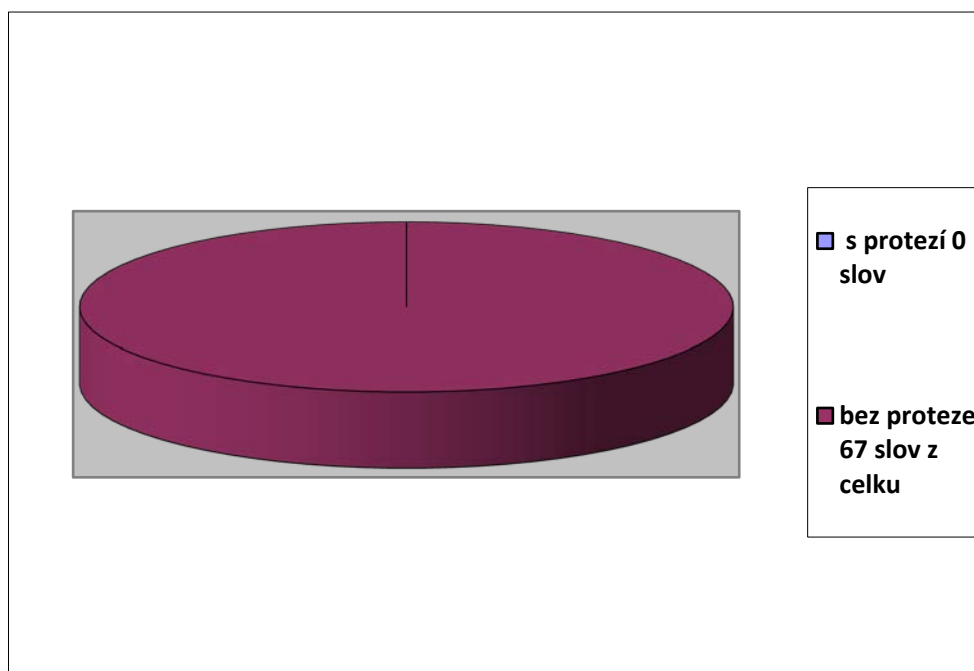
od (239, 240, 230, 222, 196, 202, 204, 205, 198), *o tom* (211), *okolo* (211).

Tabulka protetického v-

Slovní druh	S protezí	Bez proteze
Podstatná jména	0	38
Přídavná jména	0	6
Zájmena	0	0
Číslovky	0	1
Slovesa	0	11
Příslovce	0	0
Předložky	0	11
Spojky	0	0
Částice	0	0
Citoslovce	0	0
Celkem	0	67

Protetické v- se v našem vzorku vůbec nevyskytuje. Objevují se pouze výrazy bez protetického v-, a to v těchto číslech: podstatná jména 38, přídavná jména 6, číslovky 1, slovesa 11, předložky 11.

Graf protetického v-

Vysvětlení

Slova s protezí: 0 procent

Slova bez proteze: 100 procent

7.2 Diftongizace *ú > ou* na začátku slova

U tohoto jevu dochází ke dvěma vývojovým liniím. Po první jdou tisky kralické a literatura náboženská nebo nábožensko-filozofická; ty dávají přednost tvarům monoftongizovaným. Po druhé tisky uplatňující vzhledem k své tematice především výrazy z běžné denní praxe, například Komenského *Dvěře jazyků*; tu se vyskytují především tvary diftongizované. Časem se obě linie vzájemně prostoupily. V počátcích baroka se často setkáváme s diftongizací i v textech s tematikou náboženskou (Janečková, 2009, s. 21).

Podoby s *ou*- zaznamenáváme častěji u běžné slovní zásoby. Výrazy převažují v diftongizované podobě, nediftongizované podoby se v textu opět

vyskytují výjimečně. Zjištěné výsledky zpracováváme statisticky a poté graficky.

a) Změna *ú* > *ou* na počátku slova - celkový počet 6:

Podstatná jména v různých pádech:

Nominativ (celkem 4):

ouřad (240 2x, 241 2x);

Genitiv (celkem 1):

byl té ouzkosti (120);

Přídavné jméno v nominativu (celkem 1):

oučastná cesta (240);

b) Nediftongizované výrazy - celkový počet 5:

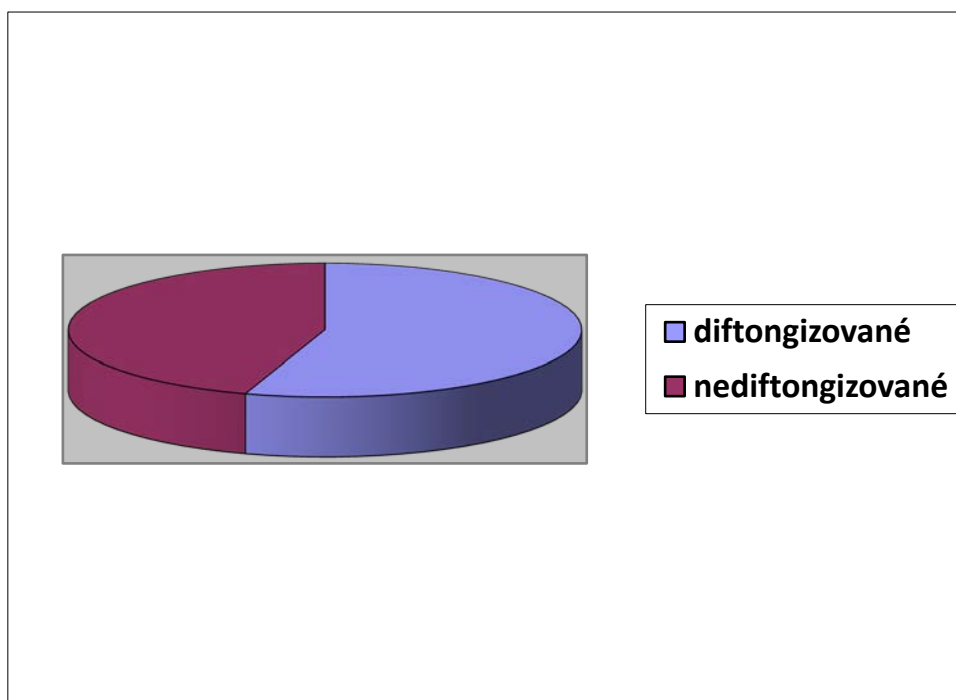
usta (119, 240 2x, 204), *Jan Zlatoustý* (139).

Změna *ú*>*ou* je provedena v tisku zcela důsledně. Výjimkou jsou opět výrazy *usta* a *Jan Zlatoustý*, jako tomu bylo již v dialogické části.

Tabulka diftongizace *ú* > *ou* na začátku slova

Pozice	Diftongizované	Nediftongizované
Počáteční <i>u</i> -	0	5
Počáteční <i>ú</i> -	6	0
Celkem	6	5
Součet celkem	11	

Graf diftongizace *ú > ou* na začátku slova

Vysvětlení

Diftongizované výrazy: 55 procent

Nediftongizované výrazy: 45 procent

7.3 Diftongizace *ý > ej*

Diftongizované ***ej*** se začalo výrazněji prosazovat v tiscích nejprve v základech slov. Do zakončení tvrdých adjektiv pronikalo s určitým zpožděním. V některých tiscích pak počalo ***ej*** ustupovat, až nakonec v kralickém úzu zmizelo téměř úplně. V Komenského *Didaktice* se již neobjevuje, v jiných jeho spisech je velmi vzácné (Janečková, 2009, s. 27).

Diftongizaci ***ý > ej*** dělíme podle toho, kde změna nastala: základ slova, předpona *vý-*, koncové tvary adjektiv a adjektivních tvarů

zájmen. Uvedeme diftongizované i nediftongizované výrazy, zobrazujeme je pak v tabulce i v grafu.

7.3.1 Základ slova

V kmenu slova se diftongizace ze všech ostatních příkladů objevuje nejčastěji.

a) Diftongizované výrazy – celkový počet 6:

Podstatná jména (celkem 2):

pejcha (154), *k pejše* (204);

Slovesa (celkem 3):

skrejval (155), *zejskal* (139), *vymejšlel* (232);

Příslovce (celkem 1):

nejvejš (224);

b) Nediftongizované výrazy – celkový počet 7:

Sloveso být (119, 120, 143, 176, 231), *nabývá* (167), *dotýká* (212).

V základu slova se objevuje diftongizace u podstatných jmen 2x, u sloves 3x a u příslovci 1x. V ostatních příkladech k diftongizaci nedošlo.

7.3.2 V předponě vý-

a) Diftongizované výrazy – celkový počet 2:

Podstatná jména:

brzy poznal vestupky lidu (154), *trestati pro vejstupky* (170);

b) Nediftongizované výrazy, například:

Přídavná jména:

výborná (178);

Příslovce:

výchovně (232).

U předpony vý- je poměr příkladů vyrovnaný. Dva diftongizované výrazy s vej- a spisovná podoba vý- také u dvou dokladů

7.3.3 V zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen

V této podkapitole zohledníme hlavně zakončení tvrdých adjektiv a přivlastňovacích, ukazovacích, vztažných, neurčitých a záporných zájmen.

a) Diftongizované výrazy – celkový počet 2:

Přídavná jména: maskulina (celkem 1):

Nominativ sg.: *nakloněnej* (173);

Zájmeno: maskulina (celkem 1):

Nominativ sg.: *takovej* (139);

b) Nediftongizované výrazy, například:

lehkomyslný (202), *bezbožný život* (132), *který* (231), *pobožný bratr* (153), *celý statek* (164), *byl vzatý* (165), *neporušený* (183).

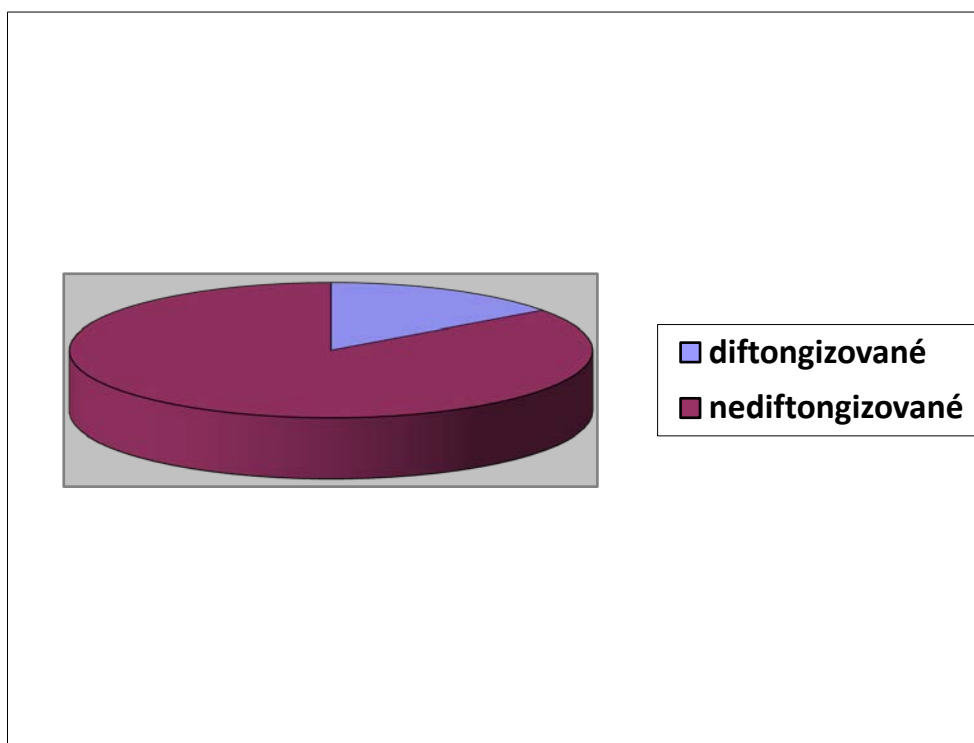
Na konci slov se diftongizace objevuje u adjektiva a zájmena. Opět převládají nediftongizované výrazy.

Tabulka diftongizace *y > ej*

Pozice	Diftongizované	Nediftongizované
Základ slova	6	7
Předpona <i>vý-</i>	2	2
Zakončení	2	48
Celkem	10	67

Nejvíce *-ej-* se vyskytuje v kmenu slov, stejně malý výskyt je v předponě *vý-* a v zakončeních. Nediftongizovaných podob je ale mnohem více – nejčastěji v koncových tvarech.

Graf diftongizace $y > ej$

Vysvětlení

Diftongizované výrazy: 15 procent

Nediftongizované výrazy: 85 procent

7.4 Úžení $e > i$

V nejstarších barokních tiscích je nejvíce dokladů na úžení uvnitř slova, méně v příponách deminutiv. Řídké jsou doklady přejatých slov na *–ér*, adverbia s úžením jsou ojedinělá. Častější jsou naproti tomu zúžená zakončení adjektivní nebo zájmenné.

Kralický úzus připouštěl zúžené podoby; najdeme je i u Komenského. Vlastní jména měla spíše *é*. Tisky dokládají postupné šíření změny v běžně mluveném jazyku. Nekopírují tento úzus zcela, přesto však vykazují nápadný nárůst zúžených forem (Janečková, 2009, s. 23).

Úženi *é>í* rozdělíme podle místa, kde změna nastala: základ slov domácích, přípony slov přejatých, poté zakončení výrazů. Vyskytují se zúžené i nezúžené podoby, zobrazujeme je statisticky i graficky.

7.4.1 Úženi v základu slov domácích

a) Zúžené podoby – celkový počet 13:

Číslovky (celkem 1):

desýti (200);

Slovesa (celkem 6):

ohlídnouti se (118), *pícti* (231), *prodlívati* (154), *prolívání* (213), *spolíhati se* (151), *nýsti* (162);

Přísluvce (celkem 6):

svívolně (170, 173, 195), *na večír* (214 2x), *pokaždý dostal* (188);

b) Nezúžené podoby, například

Číslovky:

před deseti lety (174);

Slovesa:

snesti (122).

V této části se uprostřed slova častěji objevuje zúžené *–í-*.

7.4.2 Úženi ve slovech přejatých

Pouze zúžené podoby – celkový počet 1:

Podstatné jméno M. sg.: *mordýř* (211).

7.4.3 Úžení v zakončeních adjektiv a adjektivních tvarů zájmen a číslovek

V této části zohledníme stejně jako v dialogické části zakončení tvrdých adjektiv, číslovek skloňování podle vzoru mladý a přivlastňovacích, ukazovacích, tázacích, vztažných, neurčitých a záporných zájmen všech rodů.

a) Zúžené podoby – celkový počet 49:

Adjektiva a číslovky (celkem 36):

Nominativ sg. + pl.: *hrozný rouhání* (141), *utopený dítě* (172), *co je dobrý* (137), *ožralý a ochlastaný báby* (139), *makabejský knihy* (224), *divný trápení* (224), *královský peníze* (235), *pěkný a veliký jablko* (246);

Genitiv sg: *od pohanský slepoty* (245), *od jistý hraběnky* (196), *od zlého tovaryše* (200), *z desátého dílu* (232), *po smrti nezvedeného syna* (173), *osmého jména* (211);

Akuzativ sg: *viděti d'ábelský náhončí* (137), *lipenový sádlo* (137), *pohanský skutky činí* (139), *skrze zlý tovaryšstvo* (200), *starého člověka* (204), *na spravedlivý peníze* (235);

Lokál sg: *v posedlý osobě* (239), *na tom ukázaným místě* (147), *k sodomskému hříchu* (202), *ve vzdáleném městě* (200), *v plném květu* (211), *v pokorný nečistotě* (215), *na ohnivém chrámu* (224), *v studený vodě* (173), *v míšenský zemi* (172), *o jistým umrlým* (243), *jeden po druhým* (192), *v dřevěný nádobě* (196);

Zájmena (celkem 13):

Genitiv sg.: *stavějí ze svého* (239);

Dativ sg.: *ukázal svému* (192), *kterému se ukázal* (192);

Akuzativ sg.: *aby žádný pakty sobě nedělali* (231), *jaký jméno má* (239), *pošle takový jablko* (246), *vojáky své poslal* (245);

Lokál sg.: *v svém klášteře* (171), *na kterým* (173), *na takovém místě* (173), *o žádným předku jeho* (232), *na kterém místě* (177), *v domě svém* (245).

b) Nezúžené podoby, například:

Adjektiva:

k horlivému pastýři (116), *pobožného byla života* (143), *vyplnil živého* (122), *vymluveném* (114), *tajného* (211), *vypracovaného* (166), *zatraceného* (231);

Zájmena:

bez takového bytí (114), *z tvého domova* (211), *z té příčiny* (232), *z svého* (241).

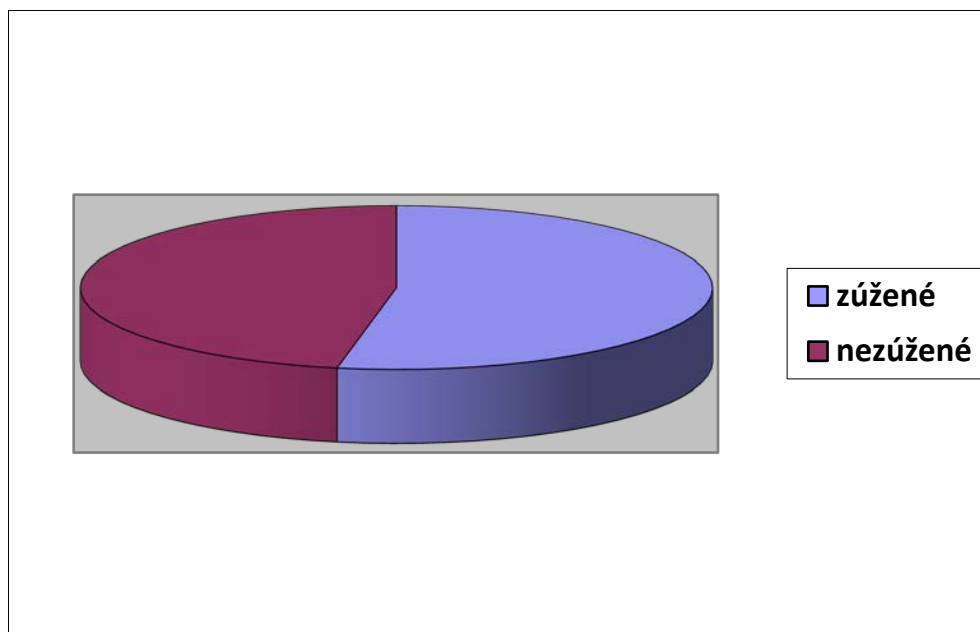
Uprostřed slov se zúžené podoby vyskytly celkem 13x, v příponě přejatých slov pouze jednou a v zakončeních u adjektiv a číslovek 36x, u zájmen celkem 13x.

Tabulka úženi $\acute{e} > \acute{i}$

Pozice	Zúžené	Nezúžené
Uprostřed slov	13	4
Přípona přejatých slov	1	0
V zakončeních	49	52
Celkem	63	56
Součet celkem	119	

Z tabulky vyplývá, že v tomto případě počet zúžených podob převyšuje počet nezúžených. Nejvíce zúžených případů nalézáme v zakončeníh slov, poté v základu výrazů a nejméně v příponách přejatých slov.

Graf úžení $\acute{e} > \acute{i}$

Vysvětlení

Zúžené výrazy: 53 procent

Nezúžené výrazy: 47 procent

8. SROVNÁNÍ ČÁSTÍ

Na začátek je nutné zdůraznit, že část dialogická čítá více slov než část příkladová, která je o poznání kratší. Celkový počet zkoumaných stránek byl 136, z toho tedy většina připadá na část dialogickou. V textu část příkladovou poznáme podle menšího typu písma a je většinou uvedena nadpisem *Příklad*. Je užita pro zpestření, oživení, upoutání větší pozornosti. O tom také svědčí to, že stránky byly na těchto místech nejvíce opotřebovány (Janečková, viz výše).

U obou částí jsme sledovali nejdůležitější hláskoslovné změny. Jedná se o protetické *v-*, diftongizaci *ú>ou* na začátku slova, diftongizaci *ý>ej* a úžení *é>í*. Výsledky z obou částí uvedeme do tabulky a poté grafu (podobněji v závěru).

Zajímavá je situace u protetického *v-*. Zatímco v dialogické části je tento jev zastoupen 9x, v části příkladové se nevyskytuje vůbec. Toto zjištění svědčí o tom, že protetické *v-* nebylo v 18. století důsledně dodržováno, bylo na ústupu. Celkový počet pouhých devíti dokladů není ale ničím výjimečný, neboť tomu bylo také tak i v jiných dílech z končící první poloviny 18. století, ačkoliv Klugar žil a tvořil v nářeční oblasti, kde bylo protetické *v-* zcela běžně přijímané.

Ostatní jevy již doloženy jsou. Diftongizace *ú>ou* na začátku slova se v dialogické části vyskytuje celkem 7x (např. *oumysl, oučast, oud*), nediftongizovaná podoba je doložena 4x (*umluva, usta, neustupné, Zlatoustý*). V části příkladové se vyskytuje diftongizace 6x (např. *ouřad, oučast, ouzkost*). Jsou tu však také výjimky jako *usta, Zlatoustý*. Zde je ovšem *u-* tištěno vždy jako *v-*. Můžeme ale celkově říci, že v tisku katechismu je tato změna doložena téměř vždy důsledně.

Diftongizace *ý>ej* je v tisku katechismu doložena velmi početně. Sledovali jsme základ slova (nejvíce příkladů), předponu *vý-* (tisk

vej- je doložen pouze v několika případech), zakončení, u kterých je dokladů velmi málo, týkají se pouze tvarů maskulin. V dialogické části se diftongizace vyskytuje takto: 25x v základu (*mlejn, mejt*), 9x v předponě vý- (*vejstupek, vejstraha*), 5x v zakončení (*kradenej, kterej*). Nediftongizovaná podoba je doložena 27x uprostřed (*být*), 2x v předponě (*výchova*), 192x v zakončení (*jediný Bůh*). V příkladové části v základu 6x (*pejcha, zejskal*), v předponě vý- 2x (*vejstupky*) a v zakončení také 2x (*nakloněnej, takovej*). U exemplu je spisovná nediftongizovaná forma doložena 7x uprostřed (*být*), 2x v předponě (*výchovná*), 48x v zakončení (*lehkomyslný*). Uprostřed slova se změna vyskytuje hlavně u sloves (*slejchat, tejkati se, mejti se, stejskat*).

Poslední sledovaná změna je úžení *é>í*. Novější *í* za starší *é* je doloženo v tisku katechismu často. Hodnotili jsme základ slova, přípony slov přejatých (zde pouze úžení), zakončení slov. V dialogické části se zúžené *í* vyskytuje 26x uprostřed slova (*srdičko, nýsti*), 2x u přejatých slov (*kunštýř*), 92x v zakončení (*živý vyobrazení*). V zakončení ale počet zúžených podob převyšuje počet nezúžených v 152 případech (*svého*). Celkem 19 nezúžených příkladů nacházíme v základu (*snesti*) a žádný doklad nezúženého přejatého slova. V příkladové části se zúžená podoba vyskytuje 13x v základu (*ohlídnout, pícti*), 1x u přejatých slov (*mordýř*), 49x v zakončení (*hrozný rouhání*). Celkový počet je 63 dokladů. Nezúžená podoba je doložena 6x v základu (*snesti*), žádným příkladem u přejatých slov, 52x v zakončení (*k horlivému*). Z toho vyplývá, že spisovná nezúžená podoba je v zakončeních užitá mnohem více.

Nejméně dokladů můžeme vidět u protetického *v-*. Slova se v hojnější míře vyskytují bez proteze (v příkladové části nenajdeme ani jediný příklad proteze). Ostatní změny jsou doloženy více, ale ve výsledku můžeme konstatovat, že spisovných nezměněných podob je více (podrobněji v závěru).

9. VLIV NÁŘEČÍ

Autorem díla byl farář Václav Vojtěch Jan Klugar z České Skalice. Právě toto místo spadá do severovýchodočeské nářeční podskupiny. Zajímá nás, zda se některé typické nářeční prvky promítly do tohoto katechismu.

Na území českého jazyka jsou čtyři základní nářeční skupiny, a to 1. nářečí česká v užším slova smyslu, 2. nářečí středomoravská neboli hanácká, 3. nářečí východomoravská neboli moravskoslovenská, 4. nářečí slezská neboli lašská se smíšeným pruhem česko-polským. Tyto čtyři základní skupiny se dále dělí na podskupiny, například nářečí česká v užším slova smyslu se dělí na 1. nářečí středočeská, 2. jihozápadočeská, 3. severovýchodočeská, 4. jihovýchodočeská nářečí. Základní rozčlenění našeho území na čtyři velké nářeční skupiny vzniklo až v průběhu století 14. – 16. (Lamprecht, 1976, s. 10).

9.1 Severovýchodočeská nářeční podskupina

Severovýchodočeská nářečí, navazující plynule na sousední oblast středočeskou, zaujímají zhruba území Boleslavska, Nymburska, Chrudimska, Jičínska, Hradecka a při okrajových jádrech pak Semilska, Náchodsko, Rychnovska a Litomyšlska. Základní nářeční znaky této oblasti dostupují zhruba čáry spojující Mladou Boleslav, Poděbrady, hřeben Železných hor, Svratku. Z okrajů je nejznámější severní úsek, podkrkonošský a podještědský, a východní, litomyšlský, jakož i uprostřed mezi oběma Náchodsko s přesahem do Českého koutku v Kladsku.

Základní společné rysy celé oblasti

1. Zbytky obouřetné výslovnosti souhlásky **v** na konci zavřených slabik, zachovávané v různé míře, blízko ke středu Čech jen v lexikalizovaných

zbytcích polosamohláskového **u** jako *dřiu, zrouna*, při okrajích i mezi samohláskami - *wiprawowal*;

2. Sedmý pád měkkých podstatných jmen rodu ženského na **-ej**: *ned'elej, prácej, Marušej*;

3. Třetí a šestý pád mužského i středního rodu životných podstatných jmen na **-oj**: *strejcoj, Petroj, starostoj*;

4. Třetí osoba množného čísla sloves čtvrté třídy na **-ej**: *prosej, sázej*;

5. Tendence krátit samohlásky **í, ú** zvláště v slovotvorných příponách a v koncovkách jmen i sloves: *košik, rohlik, komin, polinko*;

6. Kmenová samohláska se místy dluží u dvojslabičných podstatných jmen: *péri, zéli*, a v tvarech sloves jako například *léžet, bóli, dójej* (Lamprecht, 1976, s. 88–90).

V našem vzorku se nejvíce uplatňuje tendence krácení samohlásek **í** a **ú**, například:

pernik (198), *pacholik* (211), *srdička na krku nosila* (127), *srdička před očima* (128), *misto* (152), *připadnosti* (178), *otčimové* (158), *přibuzenství* (200);

Dalším jevem je severočeská výslovnost **u** místo **v** na konci zavřené slabiky: *na hrabkouský neb židovský zahradě* (135), *v statku kavalkouským* (136).

Text Klugarova katechismu vznikl v první čtvrtině 18. století, a tak tedy mohl být ovlivněn nářečními (dialektickými) prvky, neboť nářeční rozrůznění bylo dokončeno v 16. století.

V textu se nejvíce uplatňuje krácení ve slovech, poté i obouřetná výslovnost souhlásky **v**. Ovšem výskyt dialektismů je v katechismu minimální.

10. OZNAČOVÁNÍ KVANTITY

V průběhu 15. století se dotvářel systém dlouhých samohlásek do té podoby, v které je v podstatě i v dnešní spisovné češtině. V písařském úzu 15. a ještě i 16. století se tyto změny odrážely s jistým zpožděním a postupně: hlavně proto, že písařský úzus je konzervativní. Je nesporné, že k důslednému označování samohláskové kvantity přispěl knihtisk. V písařském úzu se značení kvantity nevžilo a tento stav trval ještě velmi dlouho po tom, kdy tisky už důsledně kvantitu označovaly.

Z písařského úzu 15. století převzali tiskaři označování délky samohlásek jednak spřežkami, jednak pomocí diakritického znaménka. Ze spřežek jsou to *aa*, *ee*, *ij*, *ii* a *uu*. Diakritickým znaménkem se délka označovala u *á*, *é*, *ú* a později u *ý*. Spektrum značení kvantity je tedy velice pestré. Dotváří ho ještě krátké samohlásky *i* a *y* pro dlouhé *í* a *ý*, dále značení *ee*, *e*, *eé*, *ée*, *é* pro *é*, *a*, *aa*, *aá* k *áa*, *á* pro *á*, *u*, *ú*, *uo*, *ů*, *ü*, *au* pro *ú* (Porák, 1979, s. 59).

10.1 Označování kvantity *i-í*, *y-ý*

Nejstarší české tisky vycházejí v označování kvantity *í*, *ý* ze soudobého písařského úzu. U dlouhého *ý* se délka neoznačovala. Pokud jde o starší dlouhé *í*, kvantita se u něho zčásti neoznačovala, zčásti se označovala spřežkou *ij*, rovněž ojediněle spřežkou *ii*, nebo jako *j*. Délka *í* se tedy značila jen na konci slova. V 16. století se značení vyvíjí dále a vzniká stále více odchylek. Později proniká značení kvantity *i* do jiných pozic ve slově. Pro dlouhé *í* máme v této době tato grafická značení *i*, *ij*, *j*, *ie*, *ije*, *jé*, *ii*. Rozlišování dlouhého *ý* a krátkého *y* se nejprve vůbec nepoužívalo, v 2. pol. 16. st. se ale již plně vžilo. V 17. století se pro *í* vžilo označení *j* a *ý* se označovalo jen zřídka (Porák, 1979, s. 60).

10.2 Označování dlouhého *ú* a diftongu *ou*

V 15. století došlo k závažným změnám v systému dlouhých vokálů: zaniklo starší dlouhé *ó* změnou v *uo* a pak v *ú* (*ũ*) a starší *ú* se diftongizovalo v *ou*. V pravopisu z toho vznikaly značné potíže, protože *ũ* i *ou* se často označovalo stejně. Změna *uo*>*ũ* byla provedena v Čechách do konce 15. století, na Moravě se *u* objevovalo o něco dříve. Psaní *u* je v tiscích 15. století řídké, řada tisků je vůbec nemá. Stejná situace je na počátku 16. století, kdy *uo* jednoznačně převládá, *u* je řídké. Kvantita se zpravidla neoznačovala. Počáteční *u-* se píše jako *v-* (po předložce a po předponě se psalo *u*). Diftong *ou* se psal jako *au*, které začíná v 16. století převažovat. Způsob psaní je opět velmi pestrý – *u*, *ú*, *au*, *ũ*, *uu* – a nedůsledný.

První mluvnice a příručky se stavěly proti diftongu *uo* a doporučovaly tisknout a psát *ú*. Tak doporučuje Beneš Optát v prvním vydání náměšťské mluvnice z roku 1533. V 17. století se v některých tiscích vyskytuje vedle *ũ* také *u* s neoznačenou kvantitou nebo v některých případech zkrácené. Na rozšíření a převládnutí litery *ũ* má vliv úzus bratrské tiskárny ivančické, který byl ovlivněn názory Blahoslavovými vyslovenými v jeho mluvnici (Porák, 1979, s. 65).

10.3 Označování kvantity *e-é*, *a-á*

Kvantita u samohlásek *é*, *á* se označovala zpočátku jen sporadicky, a to způsobem převzatým ze soudobého písařského úzu, tj. spřežkami *ee*, *aa*. Označování kvantity čárkou se objevuje nejprve sporadicky na počátku 16. století a vítězí ve 30. letech. Ojediněle se setkáváme s kontaminací obou způsobů značení délky: *áa*, *aá*, *ée*, *eé*.

Délka samohlásky *é* se označovala v nejstarších českých prvotiscích nejprve jen zřídka, a to zpravidla zdvojenou literou *ee*. Litera *é* se objevuje, i když jen sporadicky, až kolem roku 1500. Spřežka *ee* se drží déle v odlišných typech písma (titulky), protože tiskařům se zřejmě

nevyplácelo pro nízkou frekvenci hlásky *é* v těchto typech obstarávat si literu *é*. Totéž platí i o spřežce *aa*. Nevýhodou spřežky *ee* bylo to, že dvě *e* se vyskytují také v cizích slovech. Platí to i o spřežce *aa*. Délka se začala označovat opět nejdříve v zakončeních, později se rozšířila do dalších pozic ve slově. Délka označovaná čárkou *á, é* se objevuje až v 16. století.

Kvantita *á* se začíná v tiscích označovat nejprve spřežkou *aa*, litera *á* se objevuje později než litera *é*. Kvantita *á* je se značnou důsledností značena v BiblBen a pak až v tiscích z 30. let 16. století, paralelně se značením dlouhého *é*. Spřežka ustupuje podobně jako spřežka *ee*. Vcelku se do 30. let kvantita *á* označuje v tiscích méně často a s menší důsledností než u vokálu *é*; to se projevuje i v některých tiscích 30. a 40. let 16. století, kde u *é* se značí délka téměř důsledně, u *á* méně často.

Všechny mluvnice a další příručky od 16. století převzaly Husův návrh na značení délky *é, á* čárkou, počínaje pravopisnou kodifikací náměšťské mluvnice z roku 1533, která měla značný vliv na tiskařský úzus a ovlivnila důsledné značení kvantity i na ústup spřežek *ee, aa* (Porák, 1979, s. 77).

10.4 Označování kvantity *o-ó*

Po provedení diftongizace *ó>uo* nebylo v češtině dlouhé *ó*, s výjimkou citoslovcí. Nové dlouhé *ó* se objevilo ve slovech cizího původu, zejména ve vlastních jménech, především biblických. Dalo by se tedy říct, že toto nové *ó* přišlo do češtiny s vrstvou slov knižních a intelektuálních. Kvantita tohoto nového *ó* se zpravidla neznačila a dlouhá výslovnost se vyskytovala především v mluvě vzdělaných lidí, do běžného úzu pronikala jen postupně, a to zejména v některých známějších slovech, zejména biblických, a i tu bylo kolísání kvantity.

Literu *ó* s čárkou navrhl už Hus, ovšem pro staré *ó*. První česká mluvnice dlouhé *ó* neregistruje. Litera *ó* a poučení o jejím využití se objevuje poprvé v Konstancově *Brusu* (Porák, 1979, s. 79).

10.5 Označování kvantity v katechismu Václava Klugara

Tento katechismus vznikl po celou jednu generaci. Z jeho textu lze vyčíst, že byl čtyřikrát přepisován. Nelze vyloučit, že některý z opisovačů – děkanův kaplan – byl moravského původu. Autor sám patřil k regionu, který nikdy neopustil. Narodil se v Hronově, po celý život žil a působil v České Skalici. Zvláště v poslední třetině tisku se vyskytují rozsáhlé pasáže s minimálním počtem růzností v kvantitě, zároveň však se stylistickými rysy odlišnými od předchozích výkladů. Nelze vyloučit účast další osoby na konečné úpravě textu. Nezapomínejme, že Česká Skalice patřila do sféry působnosti agilního misionáře Antonína Koniáše, který o Klugarově činnosti jistě věděl. Také se zdá, že se při tisku střídali nejméně dva sazeči, jeden ze sazečů rukopis respektoval, druhý uplatňoval spíše svůj úzus, kdykoli měl k tomu příležitost. Litery řádné se střídají s literami defektními, neúplnými. Týká se to zvláště litery *j* (za dlouhé *í*) a litery *i* bez teček. Litery zřetelné se střídají s nezřetelnými, s opotřebovaným diakritickým znaménkem. To jsou často litery *á*, především však *é* a *í*. Někdy teprve užití lupy odhalilo zbytek diakritického znaménka nad příslušnou samohláskou (Janečková, 2009, s. 109).

Kvantita se vyznačuje v katechismu buď čárkou nad samohláskou, nebo zdvojením samohlásky, méně často jinak (kroužkem nad *u*), nebo se neoznačuje vůbec.

a/á: Kvantita se označuje v malé abecedě čárkou nad samohláskou, ve jménech biblických zdvojením samohlásky: *Aaron*, *Baalam*. Ve velké abecedě se tiskne čárka nad samohláskou zřídka, nebo častěji vedle ní, nebo se neoznačuje. Neoznačuje se ani v některých vlastních jménech biblických, v nichž se délka patrně vyslovovala: *Abel*, *Nathan*. V přejatých výrazech obecných se kvantita spíše neoznačuje (*dominykan*, *flora*, *natura*, *pater*).

e/é: Ve výrazech přejatých nebo cizích vlastních jménech se délka nevyznačuje, i když se patrně vyslovovala (*Kreta*); dosti časté je kolísání (*Jeruzalem, Jeruzalém*). Zdvojené *ee* je výjimečné: *Betsabee*.

i/í: Dlouhé *í* se tiskne pravidelně jako *j*. Ojedinělý je tisk *níkdež* a zcela výjimečně se tiskne *y* místo *i* a naopak *j* místo *ý* – *takj*. Velmi zřídka je kolísání. Užívá se tzv. bratrský pravopis, a tak po *c, z, s* i po *č, ž, š* se píše *ý*.

y/ý: Dlouhé *ý* se v domácích slovech pravidelně označuje čárkou nad samohláskou, nebo zůstává neoznačeno. Tak je tomu i v přejatých výrazech a cizích jménech (*Dyonýzius*).

o/ó: Někdy se neoznačuje citoslovečné *o* před substantivem ve vokativu: *O Izraeli!*, častější je způsob *ó Bože*. Dlouhé *ó* se uplatňuje před holým nebo mírně rozvitým vokativem: *ó nejslavnější Bože*. Jako citoslovce před větou se obyčejně tiskne *o* krátké a také na začátku zvolací a práci věty. Neoznačuje se v cizích vlastních jménech a v přejatých výrazech, které se patrně již vyslovovaly dlouze: *Babilon. Milion*. Zdvojené *oo* je pouze v biblickém *Booz*.

u/ú: Pokud se kvantita vyznačuje, tiskne se *ů* ve slovech domácích i přejatých (*trůn, Jůda*). Velké písmeno se tiskne buď bez označení (*Usta*), nebo s čárkou. Sporadicky se místo velkého i malého, krátkého i dlouhého *u/ú* tiskne *v, V, ´v. ´V* se značením délky (Janečková, 2009, s. 110–112).

Ve zkoumaném textu není dodržování kvantity důsledné. Někde autor kvantitu neoznačuje, někde je nadbytečná. Objevuje se i různé značení kvantity u stejných slov.

Značení délky dělíme do tří částí. Do první části zařadíme neoznačení délky, do druhé části nadbytečné značení a do poslední části různé značení u stejných slov.

10.5.1 Slova s neoznačenou kvantitou

Podstatná jména:

o božích příkázaních (115), *příkázání* (115, 116 4x, 117, 200, 202), *svou drahou krví vykoupil* (124), *otčimové* (158), *srdíčko* (152 2x), *k vdaný přítelkyni* (208), *že místo* (152), *proklinání* (198), *na perniku* (198), *schůzkách* (192);

Přídavná jména:

katolického (115), *na ohnivem* (124), *nějakého svateho* (126), *litostive* (204), *hřešejí všichni vrchní muži* (179), *od slzův polivaný* (126), *něco zleho* (195 2x), *z hněvu velkého* (195);

Zájmena:

troji počestnost (120), *přivlastňovací zájmena, která kolísají* (viz níže);

Slovesa:

učice (116), *pecti* (155), *odkryvá* (205), *posilají* (206), *slycháme* (135), *odkryva* (205), *nezabijeli* (193), *navrátí* (192), *přivesti* (198).

10.5.2 Slova s nadbytečnou kvantitou

Podstatná jména:

náděje (117, 134, 194 2x), *dívové* (131), *dvěřma utekl* (135), *které dny to bývalo* (136), *světícím* (140), *za vlastnost* (140), *utrhačí* (142), *Židé* (152 2x), *kníhy* (152), *místrí* (158), *váda* (184 2x), *kříky* (184), *jako psí o kost* (184), *přestupníci* (200), *pokladnice* (226), *ke svému zvyku* (231), *dívokost*

(192), *nádenící* (197), *hráčí* (197), *očí bližního* (197), *skrze uší* (197), *při pívě* (198), *voráčí* (197);

Zájmena:

o nich (200), *další přivlastňovací zájmena kolísají* (viz níže);

Slovesa:

jménuje se (120 2x), *ctíli Boha* (130), *musíl* (136 2x), *těšiti* (153), *cvíčiti* (153), *vyskýtla se časem* (157), *zásluhuje* (162), *převýšoval* (173), *prohřešiti můžou* (166), *zmenšiti* (191), *snažiti* (200), *mluvíti* (205), *nepozorůj ošemetnosti ženy* (205), *varůj se takový neřesti* (213), *přisáhati* (241), *povýšoval* (199), *převýšoval* (200);

Příslovce:

radší (200), *tůze* (192), *jinák* (115, 119, 211), *taký* (114, 118, 152, 163, 175, 211, 199, 195, 221, 234);

Spojky:

poněvadž (117, 121, 130, 136 2x, 140, 152, 168, 173, 186, 190, 200, 205, 210, 223, 241, 148), *síce mluvil* (191), *síce* (216).

10.5.3 Různé značení kvantity u stejných slov

bůžky (131) x *bužky* (163)

viděl (136) x *viděl* (211)

zlá hrůza (157) x *zlá hruza* (183)

na své uší (157) x *uši* (142)

věcí (159) x *věci* (168)

vůle (161) x *vule* (121)

ráději (216) x *raději* (132)

děti (209) *x* *děti* (143)

tůze (211) *x* *tuze* (118)

dlé (198) *x* *dle* (243)

svatého (116) *x* *svateho* (200)

poněvadž (114) *x* *poněvadž* (176).

11. ZÁVĚR KVANTITY VOKÁLŮ

Z uvedených příkladů docházíme k závěru, že se při označování kvantity dlouhých vokálů nedodržovala pravidla, značení je dosti rozkolísané, nebyly zachovány určité zásady značení.

Kvantita vokálů mohla také být ovlivněna autorovým původem, neboť Česká Skalice spadá do severovýchodočeské nářeční podskupiny, pro tuto oblast je tedy typické krácení přípon i koncovek (viz výše).

Důležitější skutečností je ale to, že nebylo ohroženo chápání souvislého textu, k čemuž samozřejmě mohlo kvůli nepravidelnému a nedůslednému značení délky vokálů docházet.

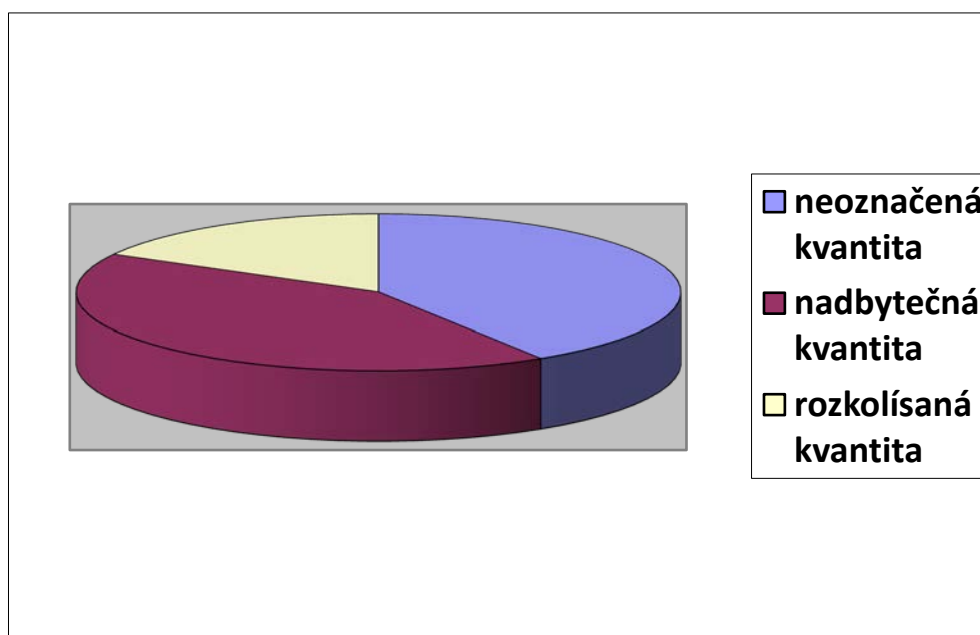
A tak považujeme tuto oblast za méně významnou, než jsou námi zkoumané předchozí jevy – protetické *v-*, diftongizace *ú>ou*, diftongizace *ý>ej*, úžení *é>í*.

V první části (neoznačená kvantita) se vyskytlo 95 slov, druhá část (nadbytečná kvantita) čítá celkově 99 slov a třetí poslední část (značení u stejných slov) pouze 39 slov (dvojici slov počítáme jako jednu jednotku) - kolísání nejčastěji u přivlastňovacích zájmen: *svym/svým* (častý výskyt), *meho/mého*, *tveho/tvého*.

Tabulka kvantity vokálů

Kvantita	Počet slov
Neoznačená kvantita	95
Nadbytečná kvantita	99
Rozkolísaná kvantita	39
Celkem	233

Graf kvantity vokálů

Vysvětlení

Neoznačená kvantita: 41 procent

Nadbytečná kvantita: 42 procent

Rozkolísaná kvantita: 17 procent

Klugarův katechismus, který vyšel roku 1746, čítá mnoho stran, a tak poskytuje velké množství materiálu ke sledování kvantity v této náboženské literatuře z konce poloviny 18. století.

Zřejmě nejvíce kvantitativních jevů poskytují slovesa. Vyskytují se v naší práci jak u neoznačené kvantity, tak i v nadbytečném značení. Slovesné tvary podléhaly buď krácení, nebo dloužení.

Kvantita se v našem vzorku nejvíce objevuje buď na první slabice: *jménuje se, cvičiti, ctíli Boha*, nebo na slabice předposlední: *zmenšíti, snažíti, těšíti, musíti, hřešíti*. Většinou jde o trojslabičná slovesa. Některé tvary mají kvantitu i na začátku: *zásluhuje*. Objevuje se však i kvantita na třetí slabice od konce: *převýšoval, přísáhati*. V takových případech se jedná o čtyřslabičné výrazy.

U substantiv lze pozorovat změn méně. Můžeme ale pozorovat odchylnou kvantitu v předponových typech substantiv, dále v odvozovacích příponách, ale i v koncovkách substantiv. Z předpon se krátí *pří-, zá-*: *příležitost, příjem, základ*. Všechny přípony obsahující *-i-* se velmi často dlouží: *svěťice, přestupníci, pokladnice*. Naopak přípony s dlouhými samohláskami se krátí: *srdíčko, perník, sedlak*. Odchylny od kvantity se odrazily i v koncovkách substantiv. Dlouhé koncovky se krátily (např. *obyvatele*), a to nejčastěji ty, které obsahovaly samohlásku *-í-* (např. *obili*), jiné, s krátkým *-i*, měly vlivem i-kmenové deklinace koncovku dlouhou: *utrhačí, voráčí*.

U adjektiv se nejvíce projevuje krácení v zakončeních: *svateho, horliveho, na ohnivem*. Souhrnně ale můžeme říci, že u adjektiv příliš odchylek nenajdeme.

Zájmena přejímají stejné vlastnosti jako adjektiva, a to tedy krácení v zakončeních: *takove, takovy*. Přivlastňovací zájmena se krátí v nepřímých pádech: *k otcum svým, ve hříších svých*.

U příslovcí se nejvíce projevuje dloužení: *jinák, radší, tůze, taký*.

U předložek kolísají tvary *dle/dlé*, *podle/podlé*. U spojek se toto rozkolísání objevuje také: *síce/sice*, *poněvadž/poněvádž*.

12. ZÁVĚR HLÁSKOSLOVÍ

Úkolem této práce bylo analyzovat 100 – 150 stránek textu, rozdělených mezi části dialogické, části monologické (příkladové). V této kapitole se pokusíme shrnout poznatky o pronikání fonologických změn v rovině hláskoslovné barokního katechismu (1746) Václava Vojtěcha Jana Klugara.

Nejdůležitější hláskoslovné změny jsou uvedeny v následující tabulce a grafu. Jedná se o pronikání protetického *v-*, diftongizaci *ú->ou-* na počátku slova, diftongizaci *ý>ej* a úžení *é>í*.

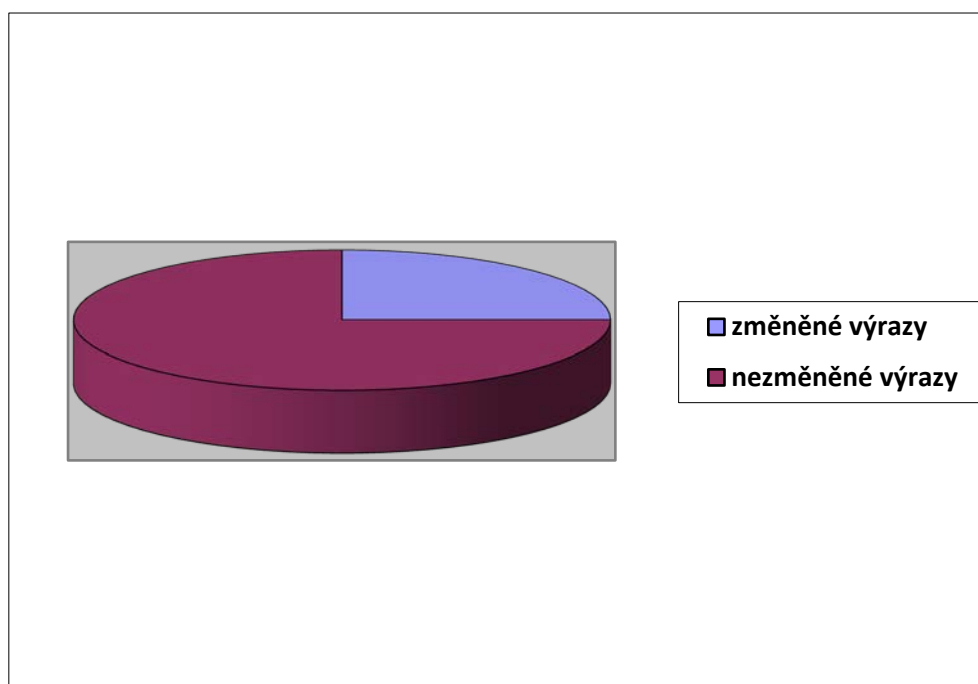
Tyto změny pronikaly jak do mluveného, tak také do psaného jazyka rozdílnou měrou. Pronikly i do našeho zkoumaného textu, a tak jsme tyto příznakové jevy v našem textu také nacházeli. V celkovém výsledku z obou částí jsme ale dokázali, že neprovedených podob je více. Podle grafu a výpočtů je poměr podob provedených ku neprovedeným 25% : 75%. Z tohoto zjištěného poměru lze vyvodit, že se autor tisku snažil dodržovat spisovnou normu a že výskyt nespisovných podob je v celkovém počtu zanedbatelný.

Tabulka hlavních hláskoslovných změn

Změna	Dialogická část		Monologická část	
	změna	beze změny	změna	beze změny
<i>Proteze</i>	9	119	0	67
<i>Ú > ou</i>	7	4	6	5
<i>Ý > ej</i>	39	220	10	57
<i>É > í</i>	120	171	63	56
Celkem	175	514	79	185

Z tabulky lze vyčíst, že v obou částech nezměněné spisovné podoby velmi vysoce převyšují změněné výrazy. V dialogické části je poměr 175 změněných slov ku 514 nezměněným slovům. Nezměněných příkladů je skoro trojnásobně víc než těch, které podlely hláskoslovným změnám. V monologické části je to obdobné. 79 slov podlelo změnám, ostatních nezměněných je dvojnásobně více. Z následujícího grafu je převaha slov beze změn více patrná.

Graf hláskoslovných změn v dialogické části

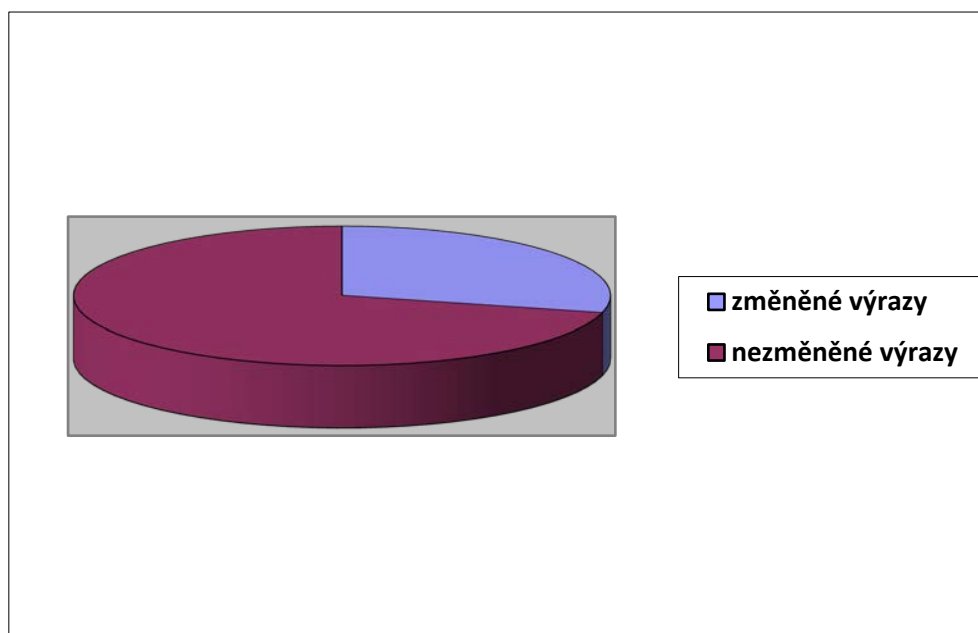

Vysvětlení

Změněné výrazy: 25 procent

Nezměněné výrazy: 75 procent

Graf hláskoslovných změn v monologické části

Vysvětlení

Změněné výrazy: 30 procent

Nezměněné výrazy: 70 procent

Kromě těchto čtyř nejdůležitějších změn jsme mohli nacházet v textu i další hláskoslovné jevy. Také jsme se zabývali již výše zmíněnou kvantitou vokálů. Délka samohlásek nebyla dodržována přesně podle pravidel, což jsme zjistili i v námi zkoumaném textu. Proč tomu tak bylo, nám může pomoci objasnit zjištěná skutečnost, že označování kvantity náleželo spíše tiskařům než písařům.¹

V dialogické i v monologické části textu vypadá situace takto. U některých slov zcela chybí značení kvantity (např. *příkázání* 115, *srdičko* 152, *schuzkách* 192), někde je nadbytečná (např. *náděje* 117, *dívové* 131, *Židé* 152) a někde je dokonce značena tak, že na jednom místě autor

¹ O této skutečnosti pojednává Poráková publikace, s. 50.

kvantitu označil a na jiném místě u stejného slova pak kvantitu neoznačil (např. *dle* 243 *X dlé* 198).

K dalším příznakovým jevům můžeme počítat i to, že mluvený jazyk ovlivňoval tisk, například: *uškнутý místo uštknutý* (129) = v mluvené podobě se zjednodušuje, a tak se *t* vypouští. V tisku nacházíme *scípneš* 195 („hynout, cepenět“) za zhrubělé *chcípneš*. Nacházíme i *žížeň* (203) místo spisovné podoby *žízeň*. V tisku se vyskytuje i záměna hlásek: *řebřík* místo *žebřík* (224). Autor též nezapsal všechny hlásky, které zanikají při artikulační spodobě: *páni svěčtí* (199) – *tš>č*.

V katechismu můžeme zjistit také zjednodušování souhláskových skupin. V našem případě jde o předponu *vz-*, například *veliký znik* (243), *zrůst* (134), *shůru* (142), *zkríšení* (163).

Mezi odlišnosti můžeme zařadit i nesprávné psaní hlásek v přejatých slovech, která se však postupem času přizpůsobila českým pravidlům (například *anjel* 121, *křestianského* 124, *diábel* – častý výskyt 132, 163, *rozpiatého* 124). Podoba *anjel* 121 vznikla ze střlat výslovnosti *anjelus*, pozdější česká výslovnost *anděl* (ESJČ, 36).

K hláskovým odlišnostem patří také upravené tvary příslovcí, například *jináč*, které v textu často nacházíme.

Na úplný závěr hláskosloví lze ještě dodat, že se v textu - zřejmě hlavně - pod vlivem mluveného jazyka objevují ještě další hláskové nepřesnosti a odchylky od spisovné podoby jazyka včetně výše zmíněných jevů.

Souhrnně je ale možné potvrdit, že tyto odchylky nejsou častým jevem a v textu je nacházíme v minimálním zastoupení.

Všechny tyto zjištěné skutečnosti z jednotlivých kapitol nás vedou k celkovému shrnutí, že se v hláskosloví V. V. J. Klugar snažil dodržovat spisovnou normu tradovanou od humanistické doby.

13. PRAMENY A LITERATURA

I. PRAMENY

KLUGAR, VÁCLAV VOJTĚCH: *Catechismus seu Doctrina romano-catholica utilis ... Katechismus neb naučení římsko-katolické užitečné ... a skrze kontroveršální diskurs vysvětlené. A sprostým k pochopení mocné, skrze otázky představené k pohlazení nepravosti kacířské, s Písmem svatým, s příklady, s učením SS. Otcův a Učitelův potvrzené ... Od velebného kněze Václava Vojtěcha Jana Klugara p. t. Cur. Skalic. nad Upou in. Ann. 28. 5. Povoleném duchovní vrchnosti. V Praze zhotovený v Arcibiskupské Impressi v Královým Dvoře skrze Františka Karla Hladkýho faktora roku 1746.* Knihopis č. K03986. Kopie z Městského muzea v Jaroměři, sg. Ač 6.

KONSTANC, J.: *Lima linguae Bohemicae. To je Brus jazyka českého ...* (1667). Knihopis č. K 4307. Kopie tisku, Zlatá Koruna, odd. speciálních fondů sign. SE.Id3.

KOUPIL, O. (ed.): *Matouš Benešovský zvaný Philomonus, Grammatica Bohemica/Gramatika česká. Knížka slov českých vyložených.* Praha: KLP, 2003.

ROSA, V. J.: *Czech Grammar / Čechořečnost* (1672). Do angličtiny přeložil G.Betts a J. Marvan. Praha: Porta, 1991.

Šteyer, V. M.: *Výborně dobrý způsob jak se má po česku psáti neb tisknouti.* ... (1668). Knihopis č. K 15948. Kopie tisku, Praha: NK, sign. 54 G 14.

Štejer, M. V.: *Žáček, aneb Výborně dobrý způsob jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti.* Ed. D. Nečas. Praha: Akropolis, 2001.

II. LITERATURA

BEČKA, J. V.: *Česká stylistika*. Praha: Československá akademie věd, 1992.

CURÍN, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.

ČMEJRKOVÁ, S.: *Jak napsat odborný text*. Praha: Leda, 1999.

ČORNEJ, P.: *Dějepis. České a světové dějiny*. Praha: SPN, 2002.

DOLEŽAL, L., FILIPEC, J., HAVLOVÁ, F.: *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Československá akademie věd, 1964.

GREPL, M. a kol.: *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN, 2003.

HRABÁK, J.: *Starší česká literatura*. Praha: SPN, 1986.

HRABÁK, J., JEŘÁBEK, D., TICHÁ, Z.: *Průvodce po dějinách české literatury*. Praha: Panorama, 1976.

JANEČKOVÁ, M.: *K jazyku českého baroka. Hláskosloví, pravopis a tisk, označování kvantity*. Praha: ARSCI, 2009.

KALISTA, Z.: *České baroko: studie, texty, poznámky*. Praha: Evropský literární klub, 1941.

KOMÁREK, M.: *Historická mluvnice česká. Hláskosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962.

KOPECKÝ, M.: *Slovesnost českého baroka*. Brno: MU, 1997.

KOUPIL, O.: *Grammatikáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533 – 1672*. Praha: Karolinum, 2007.

KRATOCHVIL, A.: *Oheň baroka*. Brno: Cesta, 1990.

LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.

LAMPRECHT, A.: *České nářeční texty*. Praha: SPN, 1976.

LEHÁR, J., STICH, A.: *Česká literatura od počátků k dnešku*. Praha: Lidové noviny, 2000.

LEHÁR, J., STICH, A.: *Česká literatura*. Praha: Český spisovatel, 1997.

PLESKALOVÁ, J., KRČMOVÁ, M., VEČERKA, R., KARLÍK, P. (edd): *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007.

PORÁK, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Praha: Univerzita Karlova, 1979.

ŠAUER, V.: *Pravidla českého pravopisu s výkladem mluvnice*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2005.

VAŠICA, J.: *České literární baroko*. Praha: Atlantis, 1995.

VILLARRI, R.: *Barokní člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 2004.

TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*. Praha: Melantrich, 1935.

VINTR, J.: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*, 121, 1998, s. 341-346.

Bakalářské a diplomové práce

BLAŽKOVÁ, L.: *Analýza barokního textu*. Nepublikovaná diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích: 2011, 124 s.

JANÁČKOVÁ, E.: *Jazyková a stylistická analýza barokního kázání*. Nepublikovaná diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích: 2008, 118 s.

LIŠKOVÁ, H.: *Jazyková analýza barokního textu*. Nepublikovaná bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích: 2009, 69 s.

Internetové zdroje

<http://cs.wikipedia.org/wiki/Baroko>

http://cs.wikipedia.org/wiki/Bratrsk%C3%BD_pravopis#Bratrsk.C3.BD_pravopis

14. PŘÍLOHY

První stránka zkoumaného textu

